

Faragó-Szabó István

Locke-ról – némileg másképp*

Aligha történhet jobb dolog egy könyvvel, mint hogy foglalkoznak vele. Forrai Gábor Locke-monográfiája¹ a filozófiai diskurzus részévé vált. A *Magyar Filozófiai Szemlé*ben egy egész recenziófűzér jelent meg a szerző válaszaival,² Altrichter Ferenc a könyv innatizmus-fejezetéről és módszertani problémáiról írt kimerítő kritikát a *Világosságban* (ALTRICHTER 2008), s ugyanitt jelent meg a szerző riposztja is (FORRAI 2008b).

I.

Jelen vitairatban nem foglalkozom az innatizmussal, azonban megkerülhetetlennek gondolom azt a kérdést, mennyiben tekinthető Locke koherens gondolkodónak. Hogy az érdeklődő olvasónak ne kelljen visszakeresni az előző számokban, íme a megfelelő passzusok. Altrichter szerint:

„Forrai azzal a meglepő kijelentéssel vezeti be értelmezését, hogy »Locke egy átfogó, koherens és izgalmas ismeretelméleti rendszert épít fel« (FORRAI 2005, 11), azaz azt állítja, hogy Locke egy konzisztens elméleti filozófiai rendszert fejtett ki az *Értekezésben*.” (ALTRICHTER 2008, 167.)

Ezután részletesen elemzi, miért tartja ezt elfogadhatatlannak. Forrai válasza:

„Először: »koherenst« írok, nem konzisztenst. Látható, a »koherens« itt az »összefüggéseket nélkülöző«, »szervezetlen« ellentéte. Azt állítom, hogy tanításai nem függetlenek egymástól, vannak köztük kapcsolatok, melyeket az *Értekezés* felépítése elfed. Az effajta koherencia nem jelent ellentmondás-mentességet.” (FORRAI 2008b, 175–176.)

Forrai az ilyesféle kapcsolatok felderítésére törekszik, miután az általa bírált klisészerű ábrázolások visszatérő motívuma, hogy – noha Locke mindent kétszer mond, mindent kétszer mond –, mégis magára hagyja olvasóját a kategóriák egymás közti viszonyát illetően.

*Köszönettel tartozom Schmal Dánielnek, aki az Arnauld-ra, valamint az Arnauld és Locke viszonyára vonatkozó részek megírásában jelentős segítséget nyújtott.

¹ Forrai Gábor, *A jelek tana: John Locke ismeretelmélete és metafizikája*, L'Harmattan, 'Argumentum' (FORRAI 2005). A könyvre a továbbiakban (...) közé tett arab számokkal utalok – Az a tény, hogy az alábbi írás és az 'Argumentum' sorozat szerkesztője ugyanaz a személy, továbbá, hogy Forrai Gábor „Bevezetés”-ében (sok mindenki más mellett) fenntartásokkal ugyan, de köszönetet mond az itt következő írás szerzőjének, morális aggályokat ébreszthet az olvasóban. Az alábbiak feltehetőleg eloszlatják az indokoltnak tűnő gyanakvást.

² A recenziók a *Magyar Filozófiai Szemle* 2006/3–4. számában jelentek meg: 349–437.

Kétségtelen, a „koherens” jelentése nincs kőbe vésve, elképzelhető olyan konnotációja, amely a szervezetlenséggel szembeállított összefüggésekre helyezi a nyomatékot. Viszont nem ismerem a „koherens” olyan konnotációját, amely megengedi, hogy belső ellentmondásokat tartalmazó filozófiai rendszerre alkalmazzuk. Márpedig Locke *Értekezésében* (LOCKE 2003)³ jócskán vannak ellentmondások. Közismert, hogy Locke különböző megfontolásokból többször is átírta főművét, s az átdolgozások a már eredetileg sem egységes művön belül további felszültségeket eredményeztek.⁴ Nem is kell a manapság dívó hibavadászat hóbortját követnünk ahhoz, hogy felvessük a kérdést: most akkor *hány* ellentmondásig koherens egy rendszer? Csak néhány kisebb fér bele, vagy azért egy-két nagyobbat is megengedhetünk?

Ha tekintetbe vesszük Locke elméletének korolláriumait, még kevésbé találjuk koherensnek nézeteit. Az a megállapítás, hogy egy filozófiai rendszer sohasem teljesen azonos a megjelent szövegkorpusszal, Locke esetében különösen jellemző. Nem csupán arra gondolok – bár erre is –, hogy elméletét magyarázandó, hosszas, önértelmező kommentárokat fűzött például Stillingfleet ellenvetéseihez, hanem arra, hogy a főbb téziseiből *levezethető* – azaz az *Értekezésben* tétélesen nem szereplő – állítások gyakran *közvetett* ellentmondásokra vezetnek.

Mielőtt a módszertani problémák ingoványos terepét elhagynám (hogy később meghatározott problémák kapcsán többször visszatérjek rá), még egy rövid észrevétel. Forrai vitapartnerének helyzetét igencsak megnehezíti, hogy *más* értelmezésekkel szemben az analitikus filozófia kritikai attitűdjét követi,⁵ Locke-kal viszont kesztyűs kézzel bánik. A többféleképp is értelmezhető összefüggésekben szisztematikusan azt a „rokonszenvező” értelmezést támogatja, amely Locke-ot koherens, rendszert építő gondolkodóként mutatja be. Kár lenne tagadni, hogy ezzel nem kitaposott csapáson halad.⁶ Kérdés, hova ér el.

II.

Itt az ideje az érdemi részekre térni. Minden Locke-értelmezés alapkérdése: „Mi az idea?” Egy javarészt új interpretáció – s Forrai intencionalista idea-felfogása ezek közé tartozik⁷ – hitelesítéséhez meg kell mutatni, hogy az ideát mentális tárgyként bemutató hagyományos elképzelés tarthatatlan. Ezt ugyanis több száz éves múltja szinte reflexszerűen hívja elő: „Hát persze! Ugye Locke az, aki...?”⁸ Forrai interpretációja feloldani látszik a szokásos ellentmondásokat. Aki a buktatókon túljutott, sima úton

³ Hivatkozás: a megfelelő könyv, fejezet, illetve § száma római számokkal, tehát például: (II/VIII/XV)

⁴ Néhány ilyenről Forrai is említést tesz (például 10.1). A témához kapcsolódóan vö. még a jelen dolgozat III. szakaszát és a IV. szakasz végét.

⁵ Nem a racionális rekonstrukció Altrichter által bírált módszerére gondolok; Forrai válaszcikkében elmagyarázza, saját módszerét miért nem tekinti annak, és mit ért azon, hogy Locke-nak racionális alapja van arra, amit mond. Zemplén Gábornak adott válaszában (FORRAI 2006, 430–436) részletesebben kitér a problémára.

⁶ Forrai vállalkozásának – főképp a II. részben tárgyalt intencionalista idea-értelmezésnek – természetesen vannak előzményei a nemzetközi Locke irodalomban (lásd következő lábjegyzetet); de Locke-ot rendszert építő, koherens gondolkodóként bemutatni, viszonylag újdonságszámba megy.

⁷ Forrai értelmezésének előzményére vonatkozóan lásd John Yolton munkáit. Yoltonnak több követője is akadt, sőt mára a Yolton-féle értelmezésnek már jelentős ellen-irodalma is van. Sem követői, sem ellenfelei működésének részletezésében nem mélyednék el, mert Yoltonról és követőiről Forrai épp eleget ír, az ellen-irodalom jó része viszont *A jelek tana* megjelenése után látott napvilágot. A könyvről írt recenziójában Tózsér megvilágította, miben különbözik a szerző idea-felfogása Yoltonétól (TÓZSÉR 2006, 396–398).

⁸ Jellemző például Swabey (SWABEY 1933) több mint háromnegyed évszázaddal ezelőtti álláspontja, amely szerint ez egy olyannyira bevett értelmezés, hogy nem is érdemes példálózni vele kapcsolatban.

jár; elfogadása a jelentésfogalom átértelmezésének befogadását is megkönnyíti. Az akadályokat azonban nem könnyű venni, holott a szerző a textuális hivatkozásoktól a hatástörténeti vizsgálatokon keresztül a szakirodalom nagyágyúig minden ismert filozófiai fortélyt bevet idea-értelmezése alátámasztására. Mielőtt a kedves olvasó elszánja magát alant következő érveim kislabizálására, szeretném leszögezni, hogy Forrai intencionalista idea-értelmezésével nem értek egyet.

II/1. Az ideát mentális tárgyként értelmező álláspont fő tézise szerint az észlelés csak közvetetten irányul a külvilág tárgyaira; amiket érzéki modalitásainkkal közvetlenül megragadunk, azok az ideák. Nézzük meg, milyen kihatásai vannak ennek az elképzelésnek.

(a) Az észlelés sajátlagos tárgyaiként bevezetett ideák feltételezése megkettőzi a világot. Az árnyéktárgyak rendeltetése lenne, hogy megmagyarázzák, hogyan ismerjük meg a dolgokat. Minthogy azonban maguk is speciális tárgyak, amelyek viszonyát a valóságos tárgyakhoz még meg kellene magyaráznunk, alkalmatlanok a feladatra. Ez a magyarázat – ahelyett, hogy megvilágítaná az észlelést – inkább csak újabb problémákat gerjeszt.

(b) Akik ragaszkodnak ahhoz, hogy a közvetetten észlelt dolog észlelésétől függetlenül létezik, arra kényszerülnek, hogy a mentális tárgyat *összehasonlítsák* az „igazival”; azaz az észlelést – veridikusságának igazolásához – egy újabb művelettel toldják meg. A reprezentacionalizmus ellenfelei kezüket dörzsölve állapítják meg, hogy egy ilyen művelet elvégzése képtelenség (a „hasonlóság-tézis” elemzését lásd a II/3 (2)-ben és az V. fejezetben).

Feltéve, hogy Locke közvetett realista, e téziseknek valamilyen formában meg kell jelenniük elméletében. Forrainak eszébe sem jut tagadni, hogy az *Értekezésben* jócskán vannak efféle megfogalmazások, csak hogy szerinte e szövegeket másképp kell értelmeznünk.

Kezdjük egy látszatra mellékes problémával. Locke már csak azért sem képviselhet reprezentacionalizmust – állítja a szerző –, mert nem érdeklik különösebben az ideamint-mentális-tárgy (=IMMT) bevezetésének indokaként felhozott olyasféle hallucinációk, mint mikor az abroszon látok egy foltot, ami nincs ott (76). Tényleg nem érdeklik. Nincs rájuk szüksége: a kívánatos konklúzióhoz ugyanis a gyengébb, klasszikus toposz is elégséges, mikor ugyanaz a dolog ugyanabban az időben két különböző érzékszerv használatával különböző; például a vízbe mártott evező, ami látásunknak törött, tapintásunknak egyenes. Ami számunkra megjelenik, az vagy törött, vagy egyenes, következésképp nem maga az evező. Ha nem is ezt, de ilyeneket viszont Locke is említ. Azaz a szerző példája (a) túl erős, ezért (b) atipikus. Rövid úton beláthatjuk, hogy e lényegtelennek látszó eltérés különböző következtetésekre jogosít fel.

Hallucinációkat alkalmazni illusztrációként azért félrevezető, mert elsikkad az egy másnak ellentmondó észleletek problémájának a korai modernizmus filozófiai csatározásaiban játszott centrális szerepe. Ha perifériális esetek szolgálnának az IMMT bevezetésének indokául, joggal ütközhetnénk meg azon a heves felinduláson, amelylyel a filozófusok a probléma megvitatásába vetették magukat. Márpedig nem csak Montaigne, Foucher, Bayle, más oldalról pedig Descartes, Gassendi, Arnauld, Malebranche – akiknek írásait Locke jól ismerte –, hanem legfőbb ellenlábasai, Leibniz – akinek, legalábbis az *Újabb értekezéseket* (LEIBNIZ 2005) összefoglaló ellenvetéseit, ha nem is olyan behatóan, de ismerte (BOROS 2005, 9–12) – és Berkeley is olda-

lak tucatjait töltötték meg az érv értelmezésével, sőt a szkepticizmust tematikusan átiró Hume-nak sem sikerült megszabadulni tőle.⁹

Forrainak egy általános (1) és egy konkrét (2) indoka van arra, hogy nem bocsátkozik bele egy ilyen kalandba.

(1) Megítélése szerint Locke szembeszáll a szkeptikus *mentalitással* – amit elhibázott attitűdnek és nem megvitatható filozófiai álláspontnak tekint (20–21, 24–26, 241–44) –, ugyanakkor nem involválódik a viták részleteibe.

Nem állok egyedül azzal a meggyőződésemmel, hogy Locke kifejezetten *érvel* a szkeptikusokkal szemben. Stratégiája mindazonáltal átgondolatlan, olykor kifejezetten inkonzisztens, mert – bevallatlanul – a szkepticizmus számos előfeltevését elfogadja.¹⁰ Mindez az *Értekezés* „Bevezetés”-ében ábrázolt, önmagát tétlenségre kárhozható szkeptikus figurára vonatkozó észrevételei (I/II/V) hitelességét is megkérdőjelezi.

(2) Forrai ezt azzal magyarázza, hogy Locke „[...] egyáltalán nem foglalkozik az érzékcsalódásokkal, holott ezek a szkeptikus érvelés standard elemei” (243). Mégpedig azért nem, mert „[...] az olyan érzékcsalódások, amelyek a külső dolgok létezésére felől becsapnak bennünket, szerfelett ritkák”, és „[...] nem kérdőjelezi meg az érzéki tudás bizonyosságát” (uo.).

(a) Akár igaz, akár nem, hogy a hallucinációk szerfelett ritkák, döreség lenne kétségbe vonni, hogy az egymásnak ellentmondó észleletek viszont szerfelett gyakoriak. Az érzéki tudás bizonyosságát megkérdőjelezendő épp ezekre támaszkodtak a kortársak. A gyakoriság mellé társul egy másik alapvető különbség. A törött/egyenes evező esetén nem az a kérdés, létezik-e a szóban forgó dolog, hanem az, hogy *milyen*. Locke megteheti, hogy perifériakusságuk miatt ne foglalkozzék az észlelt dolog *létezését* megkérdőjelező hallucinációkkal. Ezek amúgy is inkább a pürhonista szkeptikusok kompetenciájába tartoznak. Tisztességes ismeretelmélészként viszont nem tehetette meg, hogy ne foglalkozzon az egymásnak ellentmondó észleletekkel. Nem is teszi.

(b) Bármilyen nagy tekintély támogassa is azt a nézetet, hogy Locke óvakodott az érzékcsalódások gyakori emlegetésétől,¹¹ ez aligha tartható.¹² A leghírhedtebb *új* érvet ugyanis épp Locke hozta be a filozófiai köztudatba: ha eltérő hőmérsékletű bal és jobb kezünket közepes hőmérsékletű vízbe mártjuk, a víz különböző hőmérsékletű jobb és bal kezünk számára, azaz ugyanaz a dolog ugyanabban az időben ugyanazon mélységnek azonos érzékszerv használatával különböző (II/VIII/XXI).¹³ Tudatában is van az érv fontosságának, hiszen nekigyürkőzik, hogy *magyarázatot* találjon rá. Tehát nem véletlenül szaladt ki a tollából. De e szembeötlő eseten kívül is jócskán támasz-

⁹ Igaz, a szerző bevallottan kerüli a források mélyreható vizsgálatát (11). Ezt nem gondolom túlzottan aggályosnak, mint ahogy azt sem, hogy idea-értelmezése mellett mégiscsak felhoz történeti-kontextuális érveket is (92–96). Azt viszont már igen, hogy egy meghatározó jelentőségű gondolatmenetének megtámogatásához hivatkozik arra, hogy Locke az érzékszervek megbízhatóságáról a kortársak közt folyó heves vitákban tájékozott volt (163), míg ugyanezt nem veszi tekintetbe az érzékcsalódások elemzésénél.

¹⁰ Ha nem is állok egyedül e nézetemmel, tény, hogy meglepően kevesen foglalkoztak a témával. Locke érvelésére vonatkozóan lásd FARAGÓ-SZABÓ 2008, 81–88. Megjegyzendő, Forrai is elismeri, hogy Locke megpróbált szembeszállni a – jelen írásban nem tárgyalt – álom-argumentummal, ám csődöt mond (241–242).

¹¹ Forrai Ayers-t említi (243), mint aki szerint Locke szándékosan nem hivatkozik gyakran az illúzió-argumentumra (AYERS 1991, I, 155–159, 166–167). Fontos megjegyezni, hogy Forrai erőteljesen vitatja Ayers *magyarázatát*, de a „ritka hivatkozások” teóriájával egyetért.

¹² Vö. BOLTON 1983. Bolton amellett érvel, hogy Locke tudatában van az érv fontosságának, és behatóan foglalkozik vele.

¹³ Szemben a kortársak által felkutatott több tucatnyi új példával, ez az eset azért vált rögtön ismertté, mert Arisztotelész – akit a kortársak, ha nem is kedveltek, de azért elég jól ismertek – éppen ezen eset lehetlenségét tekintette az érv elleni kiindulópontnak (lásd *Metafizika* 1010b).

kodik egymásnak ellentmondó észleletekre, főleg az elsődleges/másodlagos minőségek megkülönböztetése során (lásd az V. részt). Ha tehát az IMMT bevezetéséhez az egymásnak ellentmondó észleletek esetei szolgáltatják az indokot, akkor Locke-nak jócskán megvan ez az indoka.

Mint hogy Forrai az elsődleges/másodlagos minőségek megkülönböztetésében a korpuszularis elméletre helyezi a hangsúlyt (151–166), megítélése szerint az ott alkalmazott érvek – ahogy Locke egész észleléselemélete – csak azok számára bírnak jelentőséggel, akik Locke-ot közvetett realistaként értelmezik (241). E megállapítással nem az a gondom elsősorban, hogy az észleléseleméletet, ezen belül az egymásnak ellentmondó észleletek szerepét mérhetetlenül alulértékeli – ami persze egy rendkívül fontos, de itt nem tárgyalandó értelmezésbeli különbség –, hanem az, hogy nem kezeli Locke szövegeit helyi értékükön, s így az IMMT legfontosabb motívuma még azelőtt süllyesztőbe kerül, mielőtt színre léphetett volna. Könyve végén azután másodfokon újratárgyalja az érzéksalódások problémáját, csak hogy addigra már az egész ügy passzéz; a reprezentacionalizmus vádjá alóli felmentő ítélet csupán egy távolról integető emlék.¹⁴

Az intencionalista értelmezés útjában álló legfőbb akadályt azonban mégiscsak a szövegek jelentik, amelyekben Locke többnyire közvetett realistaként fogalmaz. Idézetcsatába belemenni felesleges, Forrai jól ismeri Locke vonatkozó textusait. Meg is említi a legismertebb passzusokat, majd rendkívüli energiákat mozgósítva nekiáll kimutatni, hogy a dehogy, azok nem a közvetett realizmus értelmezését támogatják.

Az igazság nem mennyiségi kérdés, akár egyetlen mondat is döntő lehet az értelmezés során. De ahol több idézetet is fel lehet hozni *pro* vagy *kontra*, a mérleg nyelvének elbillenését mennyiségi szempontok is meghatározhatják. Márpedig az *Értekezés* releváns összefüggéseiben a közvetett realista értelmezést megalapozó részletek dominálnak. Forrai első olvasatban arra konkludál, hogy „[...] tehát a hagyományos értelmezés mellett egyetlen komoly megfontolás szól: az, hogy Locke több helyen valóban úgy fogalmaz, mintha elfogadná a reprezentacionalista elméletet” (80). Nehéz elképzelni, mi lehet erősebb evidencia a szerző saját szavainál. A gyakori reprezentacionalista kitételekre adott másik magyarázat sem túl vonzó, miszerint e kitételek a skolasztikus forma-felfogástól való elhatárolódást szolgálják (162–163).¹⁵ E megállapítás nem Locke-specifikus, tudniillik a kortárs anti-skolasztikus gondolkodók közül mind a reprezentacionalisták, mind az antirepresentacionalisták elhatárolták magukat a skolasztikus forma-felfogástól.

Ahogy az új értelmezésre rátérünk, kiviláglik, hogy Forrai tarsolyában más megfontolásra méltó érvek is lapulnak.

II/2. Az új idea-értelmezést egy történeti összefoglalás készíti elő, melynek az a végkicsengése, hogy az előzmények fényében nem kizárt Locke idea-fogalmát az intencionalitás fogalmi keretében értelmezni (88–96). A vizsgálatra kiszemelt szövegek meglehetősen homályosak, többféle értelmezést is megengednek.¹⁶ Remélem nem esek a leegyszerűsítés bűnébe, ha Forrai – egyébiránt érdekesítő – történeti előjátékának rekapitulálása helyett egy példázat segítségével vázolom fel a választakat.

¹⁴ A 8. 2-ben Forrai is említi az egymásnak ellentmondó észleletek és az illúziók közti különbséget (243), de ezen a ponton a különbségtevésnek már semmi szerepe sincs.

¹⁵ Ezekre az V. fejezetben még visszatérek.

¹⁶ Például Forrai szerint Descartes egyes megfogalmazásai nem zárják ki az ideák intencionalista értelmezését. Mint Descartes-tal kapcsolatban minden, ez is vitatott. O’Neil szerint bizonyos megfogalmazásai megengedik Descartes-ot direkt realistaként klasszifikálni (O’NEIL 1974). Cronin (CRONIN 1966) viszont – akit Forrai a más-ként gondolkodók közé sorol – O’Neil épp azért támadja, mert Descartes-ot *elsősorban* reprezentacionalistának tekinti.

Egy vacsora tapasztalatát elemezve három dolgot szokás említeni: (A) az önmagában vett vacsora, (B) a vacsora ideája, amikor épp fogyasztom, vagy amikor más összefüggésben gondolok a vacsorára (C) az a mód, *ahogy* a vacsorára gondolok. A tapasztalat elemzésében (A), az önmagában vett, tapasztalatainktól függetlenül létező vacsora mibenléte nem játszik szerepet (illetve a szubsztancia kapcsán lesz még szó róla). (C) Mikor másnap émelyegve azon meditálok, hogy kevesebb sertéspörköltet kellett volna ennem, kétségkívül valamiféle szellemi tevékenységet végzek – a vacsorára gondolok. (C) mibenlétének megítélésében nagy a szórás, de abban egyetértés van, hogy olyan elméleti esemény/folyamat/művelet, ami valamire irányul. A kérdés az, mi a funkciója az elgondolása módjától független vacsora-ideának? Akik (B) számára egy önálló szférát rezerváltak az elmén belül, a reprezentacionalizmus bűnébe estek: az elgondolásától *független* elméleti vacsora fölös duplum, ami megoldás helyett csak újabb problémákat generál. Azoknak, akik az intencionális magyarázat mellett kötelezték el magukat, nem szükséges (B)-t, azaz egy önálló mentális tárgyat/ eseményt feltételezniük ahhoz, hogy a vacsoráról számot tudjanak adni. Amire gondolunk, azt az elgondolás (C) részének tekintik, s így az összetevők számának csökkentésével gazdaságosabb magyarázattal állhatnak elő.

A szerző – Yoltonnal karöltve – amellet érvel, hogy Locke Arnauld „kettényező” álláspontját tette magáévá (94–96). Arnauld ugyan beletéved olykor reprezentacionalista szófordulatokba, de a figyelmesebb olvasat megmutatja, hogy az ideát nem egy (B)-szerű *entitásként* gondolja el, miután egy dolog ideája nem különbözik a dolog észlelésétől. Amit *ideának* nevez, a vacsora elméleti megjelenése, mikor épp fogyasztom. Az *észlelés* viszont az, amikor az éppen fogyasztott vacsorát az elméhez való viszonya révén veszem szemügyre.

Locke könyvtárában megtalálható a Malebranche–Arnauld vita egy része (HARRISON–LASLETT 1971, 184, Entry 1881). Az a feltevés viszont, hogy Locke az idea értelmezésében Arnauld vonalán haladna, felettébb vitatható. A Locke ideafogalmára vonatkozó kutatás szempontjából alapvető fontosságú cikkében Bolton kimutatta, hogy az ideák transzparenciájának kérdésében éppenséggel Arnauld és Locke között húzható meg a határ (BOLTON 1992), magyarul, Locke és Arnauld ideafelfogása – pont az egyik legalapvetőbb kérdésben – radikálisan különbözik. Fogalmam sincs persze, milyen módon függhet össze az ideák transzparenciája és intencionális karaktere, de azért ez meglehetősen számottevő különbség ahhoz, hogy közvetlen áthallást, különösen az álláspontok azonosságát feltételezzük a két szerző közt. Amúgy meg egy hatástörténeti elemzés kimenetele sohasem egyértelmű,¹⁷ és az is megállapítható, hogy a korai modernitás frontemberei közt Arnauld tradicionális álláspontja – a középkori intencionalitás-elméletekre visszanyúló jellege miatt – kevéssé népszerű. De söpörjük félre a filológiai aggályoskodást, s – követve Forrai rokonszenvező értelmezését – provizórikusan fogadjuk el a hatás meglétét. Miután nem valószínű, hogy *bármiféle* kockázattal járt volna felvállalni bármelyik értelmezéstípust, rejtélyes, hogy Locke miért nem áll ki Arnauld mellett teljes mellszélességgel. Ismeretes persze Locke óvatossága: élő filozófusokról, aktuális vitákról csak elvétve, és akkor is körülményeskedve nyilatkozik. Nem kizárt, hogy a Malebranche–Arnauld vitának *lehettek* olyan teológiai konnotációi,

¹⁷ Abból, hogy X ismerete Y művét, még egyáltalán nem következik, hogy magáévá is tette gondolatait, hiszen (1) hívévé éppúgy válhat, mint (2) ellenségévé, (3) rossz/jó példának használhatja, (4) elfelejtheti, (5) látens módon hathat rá, stb. Azaz kapcsolatuk felderítése csupán az előjáték része, azt még csak ezután kell kibővíteni, hogy *miféle* hatásmechanizmus működött köztük.

amelyek miatt az *Értekezésben* (az életében megjelent egyetlen fontos *filozófiai* műben, amihez a nevét adta) kitért az *egyértelmű* állásfoglalás elől.¹⁸ Ellenben Malebranche-ról írt könyvét (LOCKE 1812) nem jelentette meg életében, s így semmi nem korlátozta volna abban, hogy legalább itt sikraszálljon Arnauld mellett, félreérthetetlenül képviselje az idea intencionális felfogását, és szembeforduljon a Malebranche képviselte reprezentacionalizmussal. De itt sem teszi.¹⁹

Az intencionalista idea-elképzelést megengedő megfogalmazásokból Forrai szerint csak az nem egyértelmű, hogy Locke mi mellett áll ki: (a) nincs ontológiai különbség észlelés és idea közt, (b) az adott szempontból eltekinthetünk különbségüktől. Ugyanakkor az érvelés egyértelművé teszi, hogy elutasítja azt a nézetet, „[...] mely szerint az idea olyan tárgy, amely ontológiailag különbözik a rá irányuló észlelési aktustól” (95).

Enyhén szólva is túlzás Locke elszórt megjegyzéseit „érvelésnek” nevezni. Ezekből legfeljebb az derül ki, hogy alkalomadtán nem-representacionalista módon *is* fogalmaz. Az semmiképpen sem, hogy *elutasítja* a mentális tárgyak létezését. Passzusai olykor valóban kétértelműek; ám ha valóban elutasítaná a mentális tárgyak létezését, a nehezen megkerülhető kontextusokban előforduló „mintha-representacionalista” szövegrészletek és a Forrai értelmezését támogatni hivatott többi szövegrészlet közt feszülő ellentmondások legalábbis szemet szúrnak a Locke-ot representacionalistaként értelmező kortársaknak, és megingásra készítetik őket.²⁰

Az elhatárolódást sokkal jobban szolgálta volna egy – akár csak Arnauld-éhoz hasonló, tentatív módon – *kifejtett* intencionális idea-felfogás. Locke-nál azonban szó sincs ilyesmiről. Még a történeti-kontextuális elemzés háttérében megjelenítve is komoly nehézségekbe ütközik az új értelmezés (96–110) mellett szóló szövegrészleteket az önálló mentális tárgyszféra, (B) feltételezése *elleni* érvként felfogni.

II/3. Forrai idea-értelmezésének kiindulópontja az intencionális *tartalom* és *tárgy* megkülönböztetése. Mikor gondolkodunk, mindig valamire gondolunk (ez az intencionális tárgy), s amire gondolunk, azt mindig valamilyen *módon* gondoljuk el (ez az intencionális tartalom); semmire sem gondolhatunk elgondolásának módjától függetlenül. A vacsora mindig *valahogyan* jelenik meg: mint ahol harmonikus a teríték (C/1), mint ahol jó a hangulat (C/2) mint amitől másnap rosszul lettem (C/3), mint ahol ... (C/→...n). Azaz a vacsorát mindig csak *valamilyen* körettel (C/1→...n) vagyok képes elgondolni, s így nem szükséges az elmén belül egy önálló idea-raktár fenntartása, ahol a vacsora különböző elgondolásai (B) ücsörögnek a hívószóra várva. Lássuk, hogyan érvel Forrai amellett, hogy Locke ideái intencionális tartalmak.²¹

(1) Locke szinte *trivialitásként* kezeli, „[...] hogy vannak ilyen ideák az emberek elméjében” (II/VIII). Nem tehetné – állítja a szerző –, ha egy olyan extravagáns elméletet kívánna képviselni, mint a mentális tárgyként felfogott idea (100–102). Ez ellen érvelhetnék hosszasan is, de inkább a királyi utat választom.

¹⁸ Schmal (SCHMAL 2006) elemzi könyvében, hogy az ideák észleléséről szóló vita (III. 87–129) – a gondviselés problémáján keresztül – teológiai kérdésekkel is kapcsolatban állt (IV. 129–181).

¹⁹ A mű feltehetőleg az *Értekezést* követően íródott. Semmi nem utal arra, hogy megjelenésre szánta; a Norrisnak írt válasszal együtt kéziratban maradt. Forrai is említi az opust (sőt Wozley – számára előnyös – interpretációját korrigálja is), de – akárcsak Yolton – figyelmen kívül hagyja ezen elementáris fontosságú összefüggést.

²⁰ A kulcsfigura Leibniz, aki tevőlegesen is részt vett a Malebranche–Arnauld vitában, tehát jól ismerte nézeteiket. Az *Újabb értekezések* persze gyakran csak ürügy saját idea-felfogása kifejtésére, de például a II/1-ben, mielőtt rátérne saját nézetei kifejtésére, egyértelműen mentális tárgyként értelmezi az ideát (lásd LEIBNIZ 2005, 79).

²¹ Megjegyzéseinek tekintélyes hányada persze arról szól, hogy *nem lehet* közvetett realista módon értelmezni őket (s ezért akár a II/1-be is sorolhatók).

(a) Locke tényleg úgy gondolja, hogy centrális fogalma nyilvánvaló, nem kell részletekbe menően foglalatostkodnia mibenlétével. Nem tesz mást, mint az ember megismerőképességét vizsgálja, amint az elé kerülő tárgyakkal foglalkozik (I/I/II). Nem konstrukciókat, hipotéziseket, vagy *előírásokat* tukmál ránk, hanem *leírja* (*plain historical method*), hogyan zajlanak elménk műveletei, miként csoportosítjuk ideáinkat, hogyan gondolkodunk, miként alkotunk véleményt, az miben különbözik a tudástól, stb.

Csak a terjedelmi korlátok tartanak vissza attól, hogy idézetek tucatjait sorakoztassam fel annak alátámasztására, hogy a kortársak – köztük olyanok is, akik reprezentacionalista módon kezelték az ideákat – szinte kivétel nélkül a „magától értetődőség”, „nyilvánvalóság” mítoszával áltatták önmagukat és megcélzott olvasóközönségüket. Ez a fordulat tehát aligha fogható fel érvként amellest, hogy Locke nagyvonalúsága az ideák kezelésében inkább érthető, ha intencionálisan értelmezzük az ideákat, miután az az intencionális tartalom naiv felfogásán alapszik (101).

(b) *Közvetetten* emellett szól az is, hogy Locke egyáltalán nem tekintette extravagánsnak a másodlagos minőségek hasonmás-mivoltát támogató „naiv” reprezentacionalista megfontolásokat. Majdhogynem mentegetőzik: „[...] a legtöbb ember csakugyan szerfölött *különösnek ítélné*, ha netalán valaki mást állítana” (II/VIII/XVI – kiemelés nem az eredetiben), mármint azt, amit ő állít, tudniillik, hogy *nem* hasonmások. Ha abszurdnak tekintené az elképzelést, nem *érvelne* hosszasan és megfontoltan ellene (XVI, XIX, XXIV, stb.). *Filozófiai* elméletként pedig sem a reprezentacionalizmus, sem az intencionális tartalom elmélete nem triviális: *mindkettő* megértéséhez bonyolult, hosszadalmas reflexiók szükségesek, és számos nem magától értetődő előfeltevést kell elfogadnunk.

(c) Még akkor sem jelent előnyt, hogy *mai* fogalmaink felől nézve az értelmező inkább tekintheti racionálisnak (11) intencionális tartalomként értelmezni az ideákat, ha zárójelbe tesszük e hozzáállás módszertani problémáit. Locke időszaka jócskán tele van „extravagáns” reprezentacionalistákkal, miután ez volt a szkeptikus kihívásra adott *tipikus* válasz, míg az intencionális a *perifériális*. A korszak felső végén kezdve: a Locke-ot közvetett realizmusa miatt keményen ostorozó Berkeley – egy óriási bakugrással – „végző soron” megengedi saját idea-fogalmának ilyesfajta értelmezését egy kritikusanak adott válaszában²², mintegy kapitulálva a kor jellegzetes trendje előtt. Malebranche kétségtelenül reprezentacionalista, s bár vitatható, jogosan teszi-e, de Foucher – az idea reprezentatív funkcióját szkeptikus érvekkel letámadva –, ebből a szempontból egyenlőségjelet tesz Descartes és Malebranche közé (POPKIN 1980, 16–20). Más szóval, a filozófiai környezet ugyancsak kedvezett a reprezentacionalizmusnak, hiszen egyfajta egérutat biztosított a szkeptikus érvek kelepccéjéből. Hogy nem *kizárt* egy másfajta elképzelés, arra Arnauld a példa; középkori beágyazottságai miatt azonban sohasem lett a korai modernizmus valamely irányzatának zászlóvivője.

II/4. A hasonlóság-tézis kemény dió. Aki Locke-ot fel akarja menteni a reprezentacionalizmus vádjá alól, meg kell mutatnia, hogy nem fogadja el a tézist. Ha elfogadja, ki van szolgáltatva az egyik leghíresebb szkeptikus ellenvetésnek: *hasonlóságról* csak akkor beszélhetünk, ha mind a hasonlót, mind a hasonlítottat észlelhetjük. Hogy eldönthessem, a szomszédom ikrei egypetéjűek-e, mindkettejüket látnom kell. Hogy eldönthessem, ideáim megfelelnek-e a testek minőségeinek, egybe kell vetnem őket. Míg az ikreket szemügyre vehetem, addig ideáimat és azt, aminek az ideái nem észlelhetem. Ilyen művelet elvégzése *logikailag* lehetetlen.

²² Berkeley és Samuel Johnson levelezése (BERKELEY 2006, 248). Berkeley szkeptícizmusáról és idea-értelmezéséről részletesebben lásd FARAGÓ-SZABÓ 2005, 214–237.

Locke egyértelműen fogalmaz. „[A] testek elsődleges minőségeinek ideái *hasonlatosak* az illető minőségekhez, s előképeik [*patterns*] valóságosan léteznek is a testekben magukban; [...]” (II/VIII/XV – kiemelés nem az eredetiben). Az összevetés elé azonban a legsúlyosabb nehézséget ő maga gördíti: „[...] az elme nem ismeri a dolgokat közvetlenül, hanem csak a róluk alkotott ideák közvetítésén keresztül” (IV/IV/III).

(a) Forrai szerint ki lehet bújni e szorító kelepcéből, ha észrevesszük, hogy nem csak tárgyakat, hanem tulajdonságokat is összemérhetünk. „X színe hasonlít Y színéhez” *lényegileg* más, mint az „X hasonlít Y-hoz”. Az első példamondatban a színek grammatikailag tárgyakként viselkednek, holott nem azok. Továbbá – állítja – a színek nem tulajdonságaik révén hasonlítanak, minthogy – maguk tulajdonságok lévén – nem rendelkeznek tulajdonságokkal. Tehát abból, hogy Locke az ideák és a külvilág tárgyai viszonyát hasonlóságként jellemezte, még nem következik, hogy az ideákat tárgyaknak gondolta (79–80).

Nagy bajban lennénk, ha igaz lenne, hogy a tulajdonságoknak nincsenek tulajdonságai. Már hogyan lennének! Miért ne lehetne egy szín halványabb, élénkebb, mattabb, sötétebb vagy unalmasabb, mint egy másik, hasonló szín? Különböznél, hogyan tudnám korrigálni vitapartneremet, aki azt állítja: „Látod? Ez a piros ugyanolyan, mint amit tegnap láttunk.” Márpedig képes vagyok helyreigazítani, például azáltal, hogy összevetem a ma látott pirosat – ami a bíbor egy árnyalata – a tegnap látottal, ami inkább korallpiros.

Továbbá, egyáltalán nem *nyilvánvaló*, miért kap Locke felmentést a hasonlóság ellen felhozott érvek hatálya alól, ha azt tulajdonságokra értelmezzük. Némi támpontot nyújt – ha nyilvánvalóvá nem is válik –, hogy Forrai szerint (231–238) az észlelés nem egyedi tulajdonságok ideájának passzív befogadása, hanem „[...] aktív, értelmezést tartalmazó folyamat [...]” (237). Meglepő fordulat Locke észleléseleméletét aktív műveletként ábrázolni, és még szokatlanabb a tárgyészleléssel hírbe hozni: „[...] időnként mintha azt mondaná, hogy szubsztanciákat észlelünk, azaz *tulajdonságokkal rendelkező tárgyakat*” (uo.).²³ De miután nem akarok ennek kapcsán egy újabb frontot nyitni, és az eredeti mű terjedelmével vetekedő vitairatot produkálni, itt és most csak az árukapcsolás módját tenném szóvá: azt, hogy a hasonlóság nagyon is vitatható értelmezését attól teszi függővé, hogy elfogadjuk-e az észlelésről adott nem kevésbé vitatható értelmezését.

(b) Forrai egy lábjegyzetben (105, 19. l.) gondolja elintézhetőnek az *Értekezés* egy hírhedt szakaszát (IV/IV/III), amellyel értelmezők hadának gyűlt meg a baja.²⁴ Ha a tudás ideáink megegyezésének és meg nem egyezésének észlelése – szól az ellenvetés – a rajongó agyrémei és a megfontolt ember ideái egyforma eséllyel pályáznak a tudásra, sőt a rajongó jobb eséllyel indul, hiszen ideái eleve nebbek:

„Nyilvánvaló mármint, hogy az elme nem ismeri a dolgokat közvetlenül, hanem csak a róla alkotott ideák közvetítésén keresztül. *Tudásunk következképp csak annyiban valóságos, amennyiben megfelelés [conformity] áll fenn ideáink és a dolgok valósága között.* De mi lehet ennek ismérve? *Ha egyszer az elme az ideáin kívül semmi egyebet nem észlel,* ugyan miként fogja tudni, *hogy azok megfelelnek a dolgoknak maguknak?*” (IV/IV/III – kiemelések nem az eredetiben; vö. továbbá II/XXX.)

²³ Forrai Locke néhány megjegyzéséből kiindulva alakít ki egy elméletet, amely az *Értekezés* más észleléseleméleti megállapításaival aligha hozható összhangba. Méder recenziójában részletesebben bírálja Forrai értelmezését (MÉDER 2006, 374–376), amire a szerző a 423–424 oldalakon válaszol (FORRAI 2006).

²⁴ Az egyik legújabb interpretáció Newmantól, Yoltontól egyik legfelkészültebb kritikásától származik, de sajnos ő sem képes megbirkózni e passzus értelmezésével, lásd cikke IV. szakaszát (NEWMANN 2004, 291–294).

Locke a tudás valóságosságának feltételül az ideák megegyezésén felül még egy további kikötést tesz: az *ideák és a dolgok valósága közti megegyezést*. A szerző azzal tudja le a fenti passzust, hogy az a *képzelgés* és a valóságos tudás különbségéről szól, és nem a szkepticizmussal szembeni védelmi stratégia része (lásd még 36–39 is). Miután itt Locke az ideák és a dolgok valósága közti megegyezés *kritériumát* firtatja, majdhogynem irreleváns, hogy ezeket a légváraktól akarja-e elkülöníteni vagy valami mástól. Ráadásul az idézett szakasz már nem csupán az agyrémek és a valóságos ideák, hanem *bármiféle* idea valóságosságának – egymás közti megegyezésükön túli – kritériumát érinti. A IV.§-ban Locke még egyszer nyomatékosítja, hogy itt az a tét: *megfelelnek-e* egyszerű vagy összetett ideáink a dolgok valóságának.²⁵

Kétségtelen, Locke nem említi tételesen (akárcsak a „megegyezés” korábbi eseteiben: II/XXXI), mit kellene „megegyezésen” vagy „megfelelésen” értenünk. De akár a képzelgésektől akarja elhatárolni a valós ideákat, akár nem, mégis mi *más* működne a megegyezés vagy megfelelés kritériumaként, mint a korábbiakban emlegetett hasonlóság?

(c) A hasonlóság tézisével kapcsolatban azt is Locke szemére szokás vetni, hogy míg értelmes célkitűzés megmérni egy kocsi hosszát, súlyát és sebességét, értelmetlen nekifogni, hogy megmérjük a kocsi *ideájának* hosszát, súlyát vagy sebességét. Forrai itt egy elég rendhagyó (bár a II/3/1-ből már ismert) eljárást alkalmaz. Megfordítja a képletet. Locke *védelmében* állítja azt, hogy nem *képviselheti* a hasonlóság tézisé, hiszen abszurditás következik abból a feltételezésből, hogy a mentális tárgyként felfogott ideák hasonlítanak az őket kiváltó minőségekre.

De mikor óvott meg egy filozófust az, hogy elképzeléséből abszurditás következik, attól, hogy ragaszkodjon hozzá? Ha elméletének minden fontosabb konzekvenciáját végiggondolja. Forrai Locke-képe épp ezt sugallja. Csakhogy ennek van egy súlyos buktatója. Ha az ideák intencionális tartalmak lennének, Locke-nak *egyáltalán nem lenne szüksége* a hasonlóság-tézisre! Közismert viszont, hogy kiemelt összefüggésekben, határozott megfogalmazásokban, és nagyon gyakran él vele. A szerző maga is elismeri: nem *tehet* meg, hogy ne emlegesse (162–63). A probléma összetettsége megérdemli, hogy egy újabb kört (IV.) fussunk vele.²⁶

II/5. Az utolsó érv összetettsége felől nézve az eddigi problémák eltörpülnek. Forrai itt előrehozza a nyelv filozófiájáról szóló fejezet néhány megállapítását, mivel az egyszerű idea fogalma kizárólag a jelentés kontextusában értelmezhető.

Kritikusai felhánytorgatják Locke-nak, hogy – miután a szó *jelentése* a kimondással egyidejűleg a beszélő vagy a hallgató elméjében megjelenő idea – semmiféle biztosítékunk nincs a megértésre. Locke valóban azt állítja, hogy amikor a beszélő kiejti a „sárga” szót, lehetséges, hogy partnere arra gondol, amit a beszélő az „ibolyakéken” ért (II/XXXII/XV). (A probléma a mai ismeretelméleti vitákba „invertált spektrum” címszó alatt vonult be). Vagyis, *elvileg* kontrollálhatatlan, hogy a szó kimondásakor a diszkusszió résztvevői ugyanazt az ideát birtokolják-e. Ebből pedig nem alaptalan arra következtetni, hogy a jelentést mintegy a beszélő magántulajdonává, azaz priváttá teszi.²⁷

²⁵ A matematika valóságosságának elemzésénél azután a szerző támaszkodik is ezekre az okfejtésekre (lásd például 215).

²⁶ Az *Értekezés* teljes szövegében huszonháromszor fordul elő a „hasonlóság”, „hasonmás”, és a rokon értelmű kifejezések; ebből huszonegyszer (!) filozófiailag releváns összefüggésekben, jórészt az elsődleges és másodlagos ideák szembeállításakor.

²⁷ Forrai szerint a magyar szakirodalomban Kelemen János képviseli ezt az álláspontot (KELEMEN 1977). Csak a pontosság kedvéért jegyzem meg, hogy Nyíri (NYÍRI 1994, 111), valamint Demeter (DEMETER 2002, 94–103) is amellet áll ki, hogy Locke jelentésfelfogása privát.

Forrai értelmezése szerint Locke-nak nem okoz gondot, ha invertáltan értjük őket. Miután a testek – a bennük rejlő szerkezet révén – mindig *ugyanazt az egyszerű ideát* hozzák létre, éppúgy megfelelnek annak a célnak, hogy a testekben található különbségeket szisztematikusan adják vissza, mintha a beszélők ideái megegyeznének egymással. „Vagyis, ideáik megkülönböztetések egyazon rendszerét fejezik ki, amelyre egyazon szóhasználat épül rá, az ideák kvalitatív különbsége pedig kiesik, mint ami irreleváns.” (109.) Továbbá – állítja –, ha az ideák mentális tárgyak, akkor Locke válassza elfogadhatatlan, ha intencionális tartalmak, akkor elfogadható. Az egyszerű ideák esetén, amelyek kiváltó okaik „természetes jelei”, az intencionális tartalom (a „csomagolás”) érdektelen, miután kizárólag az intencionális tárgy (a becsomagolt) *kijelölésre* szolgál. Az invertált beszélők szavainak *jelentése* különbözhet, de minthogy ugyanazt a dolgot *jelölik*, a jelentéskülönbség nem számít (uo.).

Szerintem viszont nagyon is számít. Ehhez mindenekelőtt azt kell belátnunk, hogy az egyszerű ideák és a kifejezésükre szolgáló szavak esetén a bonyodalom kettős: nem csak (b) a szó–idea viszonyáról, hanem (a) az idea és az azt előidéző minőség kapcsolatáról is számot kell adni.

(a) A Locke-kal szemben táplált gyanakvás alapját e reláció *közvetlensége* adja. Mint-hogy az egyszerű ideák az őket kiváltó okok természetes jelei, az észlelő maga sem tud a kiváltó – a testek valamely minősége – és a kiváltott – azaz az idea – közé férközni. Ezért nem képes másoknak feltárni e meghitt viszonyt, sem magyarázattal, sem definícióval. A kor közhelyszerű toposzainak – nem magyarázhatjuk el a hó milyenségét a négereknek, vagy az ananász ízét annak, aki még nem kóstolta, stb. – forrása is itt keresendő. Nem az a probléma, hogy Locke ezen a ponton – a dologban rejlő, kivehető különbség azonosságának jelzésére – megelégszik azzal, hogy – *à la* Descartes – Istenre hagyatkozik. Meglehetősen történetlen gesztus lenne ezért „felelősségre vonni.” Azt azonban mindenképpen szükséges rögzítenünk, hogy képtelen ehhez *független ismeretelméleti kritériumot* biztosítani (lásd még a jelen írás IV. 35. lábjegyzetét is).

(b) Ami viszont a szó–idea viszony, azaz a *jelentés*-reláció interpretációját illeti, töredelmesen be kell vallanom: nem vagyok képes átlátni, ha az egyszerű ideákat intencionális *tartalmaknak* tekintjük, miért kap felmentést Locke Forraitól a privát módon értelmezett jelentés vádjá alól. Ha ugyanis az egyszerű ideák esetében az intencionális *tartalom* érdektelen, akkor az intencionális és mentális tárgy közti minden különbség elenyészik, s immár semmiféle megfontolás nem indokolja fenntartását, kivéve persze azt, hogy a szerző inkább az intencionális értelmezést preferálja.

A másik eltérés álláspontjaink közt az invertált spektrummal kapcsolatos. „[B]ár az invertált beszélők szavainak jelentései szigorú értelemben különböznek, hiszen ideáik nem ugyanolyanok, de e jelentéskülönbség érdektelen. Abban a vonatkozásban, ami a jelentésben fontos, az invertált beszélők közt nincs különbség. Ezért nem is értik félre egymást.” (109.) Nos, pontosan ez történik, amikor azt mondom, hogy a kirakataban dalra kelt nyakkendő lila, és partnerem ezen azt érti, hogy szürke. Nem szívesen esnék áldozatul egy ilyen félreértésnek. Ugyan milyen preferenciák alapján döntenék el előzetesen, hogy mit tekintünk „a jelentésben fontosnak”? De minthogy a szerző célja nem az, hogy Locke ürügyén újabb keletű ismeretelméleti kérdésekben foglaljon állást – és ebben csak követni tudom –, e szakasz befejezésekképpen csupán két kiegészítő észrevételt tennék.

Forrai megjegyzi, hogy nem áll szándékában az intencionalitással általánosságban összefüggő kérdések megoldása (98). Feltéve (de nem megengedve), hogy az

idea fogalmáról adott interpretációja helytálló, még a Locke-értelmezés keretein belül maradvá is jócskán akad megoldatlan kérdés. Egyik fontos megállapítása, hogy Locke ideái *epizódok*, és nem *diszpozíciók* (23); vagyis addig léteznek, míg jelen vannak. De hogyan tudunk akkor számot adni arról, hogy az a vacsora, amitől másnap émelygek és az a vacsora, ahol a partnerem harmonikusnak találta a terítéket, *ugyanaz* a vacsora? (A problémát nem oldja meg, csak arrébb tolja, ha ugyanazon személy számol be róla). Minden intencionális tartalom *más módon* jeleníti meg tárgyát. Mi köti össze őket? A vacsora maga (A) nem szolgálhat kritériumként, ugyanis Forrai leszögezi: a vacsora különféle elgondolási módjaiban megjelenő *intencionális* tárgyak és a nem-intencionális tárgyak közti viszony kérdését bolygatni értelmetlen (98). Persze jó oka van arra, hogy ezen a ponton elvágja a kérdezősködés fonálát. Ha nem tenné, hasonló nehézségekkel kellene megbirkóznia, mint az IMMT értelmezésnek. Olyasfajta kérdésekre kellene válaszolnia, mint hogy mi a viszony köztük, például hasonlítanak-e vagy sem, stb.? Az intencionális tárgyat megtenni összekötő elemnek azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az ablakon kihajított (B) visszakúszik az ajtó alatt. Forrai interpretációja kiiktat egy abszurditásra vezető entitást, (B)-t. Amit viszont a réven nyertünk, elvesztjük a vámon: nincsenek eszközeink, amivel egybefoghatnánk a vacsora különböző elgondolásait (C1 → C...n).²⁸ Csak megpendíteném azt az elképzelésemet, hogy a mentális tárgyként értelmezett idea – képtelen következményeivel együtt is – képes e funkciót ellátni, s így egységesebbnek mutatja Locke idea-fogalmát. Ráadásul – ahogy Forrai is elismeri –, az IMMT-vel szemben felvethető szkeptikus ellenvetések akkor sem tűnnek el, ha az intencionalista értelmezését fogadjuk el (105–106).

Van egy másik, triviális aggályom is. Nem kizárt, hogy figyelmetlenség szülte. Az *Értekezésben* játszott funkciójukhoz képest Forrai keveset foglalkozik a reflexiós ideák (észlelés, gondolkodás, stb.) státuszával.²⁹ Aligha vitatható, hogy ezek kategoriálisan különböznek az egyszerű ideáktól, miután a *már megszerzett* egyszerű ideákon végzett műveletek (II/VII). Mentális tárgyként értelmezve az ideákat, feladatuk jól átlátható. Arról a *módról* kívánnak számot adni, ahogyan ideáinkkal foglalatostkodunk. Mit jelent azonban intencionálisan értelmezni őket? Hogyan kell értenünk az észlelés vagy az akarás reflexiós ideája esetén a tartalom és tárgy megkülönböztetését? Eléggé nyilvánvaló, hogy a reflexiós ideák nem láthatják el az intencionális *tartalom* feladatát, mert logikailag és kronológiailag is *követik* az egyszerű ideák megszerzését, az intencionális értelmezés viszont a tartalom és tárgy elválaszthatatlan egységét hirdeti. Az viszont egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy ha a nem-reflexiós ideák nem mentális tárgyak, hanem intencionális tartalmak, akkor mi szüksége van Locke-nak a reflexióra?

III.

Az absztrakt ideákról és szavakról szóló rész (110–116) nem kisebb szellemi izgalommal kecsegtető terep. A nominalista Berkeley azzal támadta le a nominalista Locke-ot, hogy nem elég nominalista, amiből azután a filozófiatörténet egyik legismertebb vitája kerekedett. A kérdésben Hume, Russell és Husserl is letette voksát, de manapság is

²⁸ Forrai a 99. oldal egyik példázatában azt sugallja, mintha értelmezéséből *következne*, hogy amit X lát és Y hall *ugyanaz*. Erről bizony szó sincs. Fogalmi elemzése (uo.) nyilvánvalóvá teszi, hogy e nehézséget az ideák intencionális értelmezése nem képes megoldani.

²⁹ Megjegyzésem nem valamiféle „hiánylista” része; a szerző ugyanis behatóan foglalkozik a reflexió egyes eseteivel, például az akarattal vagy a tudatossággal.

szép számmal jelennek meg az absztrakció és az általánosság kérdéséről „in defense of Berkeley/Locke” típusú cikkek.³⁰

Nem okoz meglepetést, hogy Forrai Locke pártjára áll, aki tudásunk egyetemességéről az *absztrakcióval* megalkotott *általános ideák* alapján ad számot. E rövid szakaszban csupán azt szándékozom kimutatni, hogy Berkeley általánosság-elmélete (1) gazdaságosabb (nem kényszerül rejtélyes mentális folyamatok feltételezésére), és (2) akkor is világosabb magyarázatot ad az általánosság működéséről a nyelvben, ha Locke-kal szembeni érvei csak részlegesen érvényesek. Látszatra az absztrakció pszichológiai képessége a vita tárgya. Igazi tétje azonban annak van, hogyan magyarázzák az általánosságot, és ezt vitát a szavak általánosságának közegében folytatják le. Mellesleg az is kiderül: Forrai rossz lóra tesz, amikor Locke pártjára áll, mert ellentmondásos nézeteket képviselő szerzőt védelmez.

Locke két indokkal támogatja meg az absztrakt ideák és az őket jelölő absztrakt szavak létrehozásának szükségességét. (i) Lehetetlen minden létezőnek saját nevet adni (III/III/II–III); ha minden létezőnek nevet adnánk, az ideák emlékezeti rögzítése – és közlése – lehetetlenné válna. (ii) Minél több általános ideát birtokolunk, a tudásnak annál magasabb szférába jutunk. Locke neveléscíménye szerint ez a folyamat az intellektus pallérozásának legfőbb fóruma; de minthogy elsajátításuk komoly szellemi erőfeszítést igényel, a gyerekek csak fárasztó tréninggel, egy bizonyos kort elérve képesek általános ideákat (ember, háromszög, stb.) megalkotni.

(a) Berkeleynek eszébe sem jut tagadni a *szavak* általánosságát. Tagadja viszont, hogy ennek magyarázatához általános *ideákra*, vagy nyakatekert műveletekre lenne szükség. Mindenekelőtt *jelentéseméleti* megfontolásokból minősíti tarthatatlannak Locke elméletét, egy – igaz, csak vázlatosan kifejtett – konkurens elmélet alapján. Ha a geometriai idomoknál jól működő helyettesíthetőség elvét a szavakra is kiterjesztjük, megszűnik az általános ideák bevezetésének *jelentéseméleti* kényszere. Ahogyan

„[...] a különös szakasz azzal lesz általánossá, hogy jellé teszik, úgy a szakasz *név*, amely önmagában véve különös, jel lévén, általánossá lesz. És amint az előbbi sem annak köszönheti általánosságát, hogy egy absztrakt vagy általános szakasz jele, hanem hogy az összes lehetséges különös egyenes szakaszoké, úgy az utóbbinak az általánosságát is ugyanabból az okból kell származtatnunk, nevezetesen azokból a különös szakaszokból, amelyeket egyaránt jelöl.” (BERKELEY 2006, 12. §, 92–93.)³¹

A szavak/ideák általánossága tehát *funkcionális*, és nem azok természetében rejlik.

De nem csak a jelentéseméleti kényszer szűnik meg, a gyerekeket sem kell az általános ideák elsajátításának fárasztó és hosszadalmas procedúrájával kínoznunk. „Nem nehéz-e elképzelni, hogy egy csapat gyerek nem képes egymással [...] csacschaságokról fecsegni addig, amíg [...] ki nem alakítanak elméjükben absztrakt általános ideákat, és össze nem kapcsolják ezeket az általuk használt valamennyi köznévvvel?” (14. §, 94.)

³⁰ Ízelítőnek néhány fontosabb írás: SZABÓ 1995; PAPPAS 1985, 2002; Pappas első cikkére Stroll (STROLL 1985), továbbá Robinson (ROBINSON 1986) válaszolt. Walmsley (WALMSLEY 1999), Ayers könyvének a témára vonatkozó megállapításait vitatja. Walmsley cikkének kivételével ezen írások többsége a Locke–Berkeley vita speciális vetületeivel foglalkozik. A legrészletesebben talán Pappas elemzi a problémát könyvében (PAPPAS 2000, különösen 23–80). Newmann (NEWMANN 2003) Pappas könyvéről írt recenziójában vitatja a szerzőnek az absztrakcióval kapcsolatos megállapításait. Az itt következő megjegyzések azonban anélkül is megérthetőek, hogy elmélyednénk a viták részleteiben.

³¹ „Bevezetés”, amire a továbbiakban a megfelelő § számmal és oldalszámmal hivatkozom. Eltérő konklúzióink miatt ismétlem meg, amit egyébként Forrai is elmesél.

(b) A *kommunikáció* során nem tapasztalunk ilyesfajta emberpróbáló erőfeszítést, mégpedig azért nem, mert az értelmes beszéd *nem* követeli meg, hogy körömszakadtáig ragaszkodjunk Locke alapelvéhez: „[...] a szavak elsődleges és közvetlen jelentésükben nem mást helyettesítenek, mint a használójuk elméjében levő ideákat” (III/III/II). A jó *ígérete*, vagy egy határozott tartalom nélküli *fenyegetés*, bármiféle idea közbejötté nélkül is elég ahhoz, hogy kellemes érzések, vagy a veszély érzete ébredjen fel bennünk, azaz egy verbális megnyilvánulás értelmességének nem előfeltétele ideák jelenléte az elmében (BERKELEY 2006, 20.§, 97).³²

Forrai szerint Berkeleynek két okból könnyű triumfálnia Locke fölött. (1) A geometria tárgyköréből vett példái egzaktságuk révén könnyebben átláthatók. Amint azonban kevésbé precíz fogalmakat vizsgál, tüstént megmutatkoznak elmélete gyengeségei: például bizonyos összetett ideák komplexitásuk révén nem elemezhetőek hasonló módon (113–114). Noha Berkeley a *Bevezetés* néhány oldalán valóban csupán egy jelentéselmélet *vázlatát* fejt ki, mindazonáltal hiba lenne nem észrevenni, hogy elméletét élelten fogalmakra is alkalmazza („mozgás”: BERKELEY 2006, 10.§, 91, „élőlény”, „ember”: 16.§, 94–95).

(2) Az eredetileg Husserltől származó másik ellenvetés szerint, amikor az egyedi ideákat reprezentatív helyzetbe hozza, Berkeley mégiscsak előfeltételezi impliciten az osztályt (példánkban a szakaszokét), amelyre a bizonyítás vonatkozik (114). Csakhogy Berkeley semmi ilyesféle előfeltételezésre nem kényszerül. Ahhoz, hogy megfelezzek egy szakaszt, vagy bizonyítsam egy síkidomról, hogy szögeinek összege 180° , sem a vonal, sem a háromszög általános ideájára, de még ezek definíciójára sincs szükségem. Elvégzem a megfelelő műveletet, és ha ez végrehajtható, akkor „vonalról”, illetve „háromszögről” beszélek. Azaz *kritériumokat alkalmazok*, és ehhez nem kell megelőlegeznem a vonalak vagy a háromszögek osztályának fogalmát.³³ Kétségtelen, hogy a kevésbé körülhatárolt fogalmaknál Berkeley nem dolgozza ki *részleteiben*, csak jelzi, hogyan működnének e kritériumok. Péter egy meghatározott, egyedi tulajdonságokkal felruházott élőlény, ugyanakkor „[...] tekinthetjük úgy is, mint embert, úgy is, mint élőlényt [...], egyszerűen csak nem vesszük tekintetbe azt, amit még ezen felül észlelünk” (BERKELEY 2006, 16.§, 95). (Ez az eljárás erőltetés nélkül alkalmazható az arany Forrai által felhozott példájára is, amivel Berkeley elméletének alkalmatlanságát kívánja kimutatni.)

A geometriai bizonyítások sajátosságát Forrai abban véli felfedezni, hogy „[...] az általános ideát nem kell (és nem is lehet) explicit módon megjeleníteni. Az általános idea mintegy impliciten van jelen a bizonyítás során.” (114.) Ha ez saját elképzelése, és azt érti rajta, hogy az általános idea egy diszpozíciószerűség, akkor egy jól védhető álláspont mellett voksol. Ugyanez Locke *értelmezéseként* azonban tarthatatlan, hiszen Locke ideái *epizódok*: addig léteznek, amíg jelen vannak. Forrai interpretációja viszont diszpozicionálissá teszi az ideát, és ez összeegyeztethetetlen Locke intencióival.

Locke „hivatalos” absztrakció-felfogása az általános ideák létrehozását egy kihagyásokkal és közös jegyek begyűjtésével tarkított szerkesztésként jellemzi (III/III/VII). Az *Értekezés* egy definícióként hangzó passzusa viszont azt állítja, hogy

³² Berkeley e passzusait szívesen láttatják prewittgensteiniánus megnyilvánulásokként (például WARNOCK 1969, 70–74); mégis helyesebb volna inkább a nyelv emotív funkcióinak megragadására tett kísérletnek tekinteni.

³³ Még a látszatát sem akarom kelteni annak, hogy ezzel az osztályok mibenlétének – Russell óta ismét hevesen vitatott – kérdése nominalista módon megoldható lenne. Például nem újabb, leplezett osztályképző-e a „bevált kritérium”? Ahhoz azonban elégségesek Berkeley ellenvetései, hogy a locke-i általános idea feltételezésének *szükségtelenségét* bizonyítsák.

„[...] az egyetemesség [...] nem magukhoz a dolgokhoz tartozik, amelyek létezésüket tekintve [...] egyediek, még a jelentésük tekintetében általános szavak és ideák is. Ezért amikor az egyedit elhagyjuk, a fennmaradó általánosságok csupán saját teremtményeink, lévén, hogy *általános természetük* nem más, mint az elme által beléjük helyezett képességük arra, hogy számos *egyedi dolgot jelöljenek*, vagy jelenítsenek meg. Mert *jelentésük* nem más, mint egy olyan *viszony*, amit az ember elméje adott hozzájuk.” (III/III/XI – kiemelés nem az eredetiben.)

Bár e szakasz sem mentes némi homályosságtól, annyi kétségtelen: szó sem esik benne szerkesztésről, vagy a közös jegyek begyűjtéséről. Minthogy a szavak és ideák egyaránt egyediek, a jelentés általánossága nem az ideák sajátos *természetében* rejlik, hanem abban a *viszonyban*, amely képessé teszi őket *más* egyedi dolgok képviselésére.

A koherenciáról pedig annyit: nehezebben tudok elképzelni ellentmondóbb nézete-
ket az absztrakció vonatkozásában, mint a fent vázolt locke-i álláspontok. Akár az is elképzelhető, hogy Berkeley szigorúbb nominalizmusához – amely éppenséggel a képviselő elvének kibontása – éppen a III/III/XI-ből kölcsönözte az inspirációt.

Ha lehet ebben az összecsapásban győztest hirdetni, az bizonyosan nem Locke. Berkeley vitathatatlanul konzekvensebb, még ha koncepciójának értelmezési tartománya meglehetősen szűkre szabott is. Locke részletekbe menően és sokrétűen fejti ki elképzelését, homályosságával és pontatlan megfogalmazásaival azonban tálcán kínálja fel az ellenvetéseket.

IV.

A nyelvfilozófiai fejezet három témaköréből az első kettőre térek ki: (a) a „boríték-elméletnek” keresztelt sztereotípiára; valamint (b) arra, hogy e sztereotípiá kialakulása Locke intencióinak félreértéséből táplálkozik. Minthogy Forrai értelmezését elsősorban Locke szövegeivel vetem össze, kénytelen vagyok – az olvasó türelmét kérve – egy megkerülhetetlen idézet vs idézet-csatába belemenni.

A Locke jelentéselméletét „privátnyelvként” kezelő sztereotípiá Forrai megközelítésében éppoly félrevezető, mint a reprezentacionalista interpretáció. Szellemes hasonlata szerint szavaink levelek; ha ideám – a levél tartalma – megegyezik a címzett ideájával, a boríték felnyitásakor „áhá!”-élménye lesz. Azt viszont nem tudhatjuk, a címzett elméjében milyen idea jelenik meg, még az is lehetséges, hogy a borítékot üresnek találja.³⁴ XX. századi kritikusai ezen elképzelése miatt vették leggyakrabban nyelvükre Locke-ot: egy jelentéselmélettel szemben támasztott azon alapvető igény, hogy megmagyarázza, *hogyan* értjük meg egymást, a locke-i koncepció keretei közt bajosan kivitelezhető.

Ha a kritikusai által vázolt kép helytálló – állítja a szerző –, akkor Locke a III. könyv messze nagyobb részében teljesen abszurd dolgot művel, amikor a félreértések kiküszöbölésével pepecsel. Erre ugyanis fikarcnyi esélye sincs. Mielőtt a részletekben elmélyednénk, annyit érdemes megjegyezni, hogy Forrainak a mennyiségi arányokra vonatkozó észrevétele nem sok mindent árul el Locke-ról. Vagy ha mégis, akkor az nem Forrai értelmezése mellett szól. Azonos szerkesztési elv jellemzi ugyanis az *Értekezés* I. és IV. (s alkalmanként a II.) könyvét is. Többnyire már a könyv, vagy a fejezet

³⁴ Vö. Wittgenstein dobozba zárt bogarát: „[H]iszen a doboz akár üres is lehetne” (WITTGENSTEIN 1992, 293. §, 150).

elején leszögezi főbb téziseit, és elsüti legjobb érveit; az ezt követő részek pedig jobbra a fő téma variációi, vagy korolláriumai. Ettől persze még a III. könyv lehetne más. De nem az. A IX. fejezetről kezdődő, a félreértések kiküszöbölésére irányuló terjedelmes fejtegetések elméleti háttérét is az első néhány fejezet adja.

Először nézzük meg, hogyan szabadul meg Forrai a szokásos interpretáció által sugallt képtől (133–134). A jelentés állandó lakhelye a beszélő/hallgató elméje. Még a jobbajta diktatúrákban is létezik ideiglenes lakhely, Locke viszont hajthatatlan: ahol az idea, ott a jelentés. Ez a fajta röghöz kötöttség a nyelv eredendő céljával, a kommunikációval feloldhatatlan ellentmondásban van, amit a III/IX/VIII-ban bevezetett szociális kényszer, a közhasználat sem képes megszüntetni, holott ez „[...] a szavak értelmét a mindennapi eszmecsere céljainak épp eléggé megfelelően szabályozza [...]”. A félreérthetőség kiküszöbölésére irányuló minden korrekció eleve kudarcos vállalkozás, hiszen abból indul ki, hogy a kommunikációt folytató személyek ideái azonosak, vagy közel azonossá tehetőek. Ezt azonban sem a felsorolós, sem az osztrénv definícióval nem leszünk képesek elérni, s így a diskurzusban résztvevők ideáit ezek révén sem lehet összevetni. Tehát nem érthetik egymás szavainak jelentését. Akárhogy is próbálkozunk, ideáink egyeztetésére irányuló vállalkozásaink körben forgók lesznek.

A kört megszakítandó a szerző a következő javaslattal él. A beszélők saját ideáik jelölésén kívül, szavaikat két „titkos utalással” is felruházzák: gondolatban összekapcsolják őket mások ideáival, illetve a dolgok valóságával (III/III/IV–V). Ezek közül a dolgokra történő közvetett hivatkozás képezhet kitörési pontot. Locke ugyan elveti a szó–dolog kapcsolat lehetőségét (III/III/V), de Forrai szerint csak azért, mert „[...] e feltételezés nem minden esetben teljesül”; ám ez mégiscsak egy „természetes feltételezés” (135). Ezt a „nem minden esetet” a kommentátorok tekintélyes része úgy értelmezi, hogy „soha”. Mire alapozza Forrai, hogy többnyire mégis?

A dolgokra történő „titkos utalás” kérdését elég lenne az egyszerű ideák esetében megoldani, miután minden egyéb ideánk ezekből épül fel. Az egyszerű ideák azért felelnek meg a dolgokba megkülönböztető jegyekként helyezett képességeknek, mert azok – ahogy már a II/4-ben volt szó róla – egy Isten által biztosított kauzális mechanizmus révén, *automatikusan* idézik elő bennünk a nekik megfelelő ideákat.

A szöveg tüzetes vizsgálatával sem voltam képes kideríteni, hogy Forrai javaslata emitt (135–136) miben különbözik a privát jelentésként felfogott ideákkal szemben kialakított állásponttól. Ez a megoldás – hogy ismétlem magam – nem küszöböli ki a felmerült nehézségeket (lásd II/5 (a)–(b)). Az automatizmus még Locke megítélése szerint sem működik minden esetben kifogástalanul, „[...] minthogy az emberek elméjében lehetnek ilyen ideák, amidőn pedig semmiféle dolog nem létezik, semmi effajta tárgy nem gyakorol hatást az érzeikekre” (IV/III/XIV³⁵). A szerző azon elképzelése pedig, hogy a különféle

³⁵ Ez a kitétel Locke egyik kulcsfontosságú passzusában szerepel, egy olyan kontextusban, amely első olvasásra azt sugallja, hogy nem Locke az, aki ezt gondolja, hanem épp a szkeptikusok. Másodikra már nem. Locke elfogadja az idézett kitétel, egyébként nem bajlódna egy olyan kritérium felkutatásával, amelynek segítségével elkülöníti az aktuálisan észlelt ideákat az emlékezetben és az álomban felmerülő ideáktól. *„But whether there be anything more than barely that idea in our minds; whether we can thence certainly infer the existence of anything without us, which corresponds to that idea, is that whereof some men think there may be a question made; because men may have such ideas in their minds, when no such thing exists, no such object affects their senses. But yet here I think we are provided with an evidence that puts us past doubting. For I ask any one, Whether he be not invincibly conscious to himself of a different perception, when he looks on the sun by day, and thinks on it by night; [...]”* A „not invincibly conscious to himself” fordulatot igen bátor dolog lenne kritériumnak nevezni; az álom és az aktuális észlelés megkülönböztetésére tett javaslatáról pedig még Forrai is elismeri, hogy nem működik (242).

situációkban tett kijelentéseinkkel tapasztalatilag ellenőrizhetjük, a diskurzus résztvevői ugyanahhoz a szóhoz ugyanazt az ideát kapcsolják-e (135), inkább egyfajta indítványnak tűnik: cseréljük le az „azonos jelentés” szókapcsolatot az az „azonos jelölés”-re.

Mit sem ér azt ismételtetni, hogy a szerző egy általam elfogadhatatlannak talált megoldási javaslattal él. Elbizakodottság nélkül állítható viszont, hogy az egyszerű ideák jelölő szavakra vonatkozó elképzeléseit más kontextusban mutatja be, mint ahogy Locke tálalja ezeket.

Nézzük, mit mond Locke. „A szavak elsődleges vagy közvetlen jelentésükben nem mást helyettesítenek, mint a használójuk elméjében levő ideákat [...]” Ezután neki lát, hogy – az indirekt érvelés klasszikus módszerével, az ellentétes nézetek tarthatatlanságának bemutatásával – *bizonyítsa* tézisét. „[S]enki sem alkalmazhatja őket jegyek gyanánt közvetlenül semmi egyébire, mint a saját rendelkezésére álló ideákra.” Ezért: „Senki sem *teheti* szavait sem a dolgokban rejlő minőségek, sem a más elméjében levő fogalmak jeleivé” (III/II/II; lásd még III/II/VIII). Azután ki is fejt, mire utal a „hat-het” modalitással: „A nyelvhasználat során mindez annyira *szükségszerű*, hogy e tekintetben a tudós és a tudatlan, a pallérozott és a pallérozatlan ember [...] ugyanúgy használja beszéde szavait.” (III/II/III – kiemelések nem az eredetiben.) E szükségszerűség a beszélő szavai és ideái közt fennálló *önkéntes* [*arbitrary*] viszonyra utal. „[M]inden egyes embernek [...] csorbítatlan a szabadsága, hogy a szavakkal a tetszése szerinti ideákat helyettesítse [...]” (III/II/VIII). Megfordítva a kissé avított kifejezést, Locke a szabadság szükségszerűségét látja e viszonyban megtestesülni: *bármely* ideát *bármely* szóhoz kapcsolhatom. Hogy ne legyen félreérthető e szükségszerűség mibenléte, azonmód hozzáfűzi: Augustus a világot kormányzó minden hatalma birtokában sem tudott egy új latin szót alkotni, miután „[...] képtelen volt önkényesen kitűzni, hogy alattvalói ajkán és köznapi nyelvében valamely hang melyik ideának legyen a jele”. Ezt ugyanis még Augustus is csak a *saját* esetében *teheti* meg, ott viszont nem is *tehet* mást. Végül az utolsó mondatban megismétli a főtételt: „[...] annyi bizonyos, hogy amikor [valaki] használja őket [a szavakat], [...] jelentésük a saját ideáira szorítkozik, és semmi másnak nem *lehetnek* a jelei” (uo. – kiemelés nem az eredetiben). Más szóval: nincs kibúvó. Sem a műveltség, sem a tudás, sem a közhasználat, sem a tökéletesítés semmilyen más formája nem képes társiasítani idea és szó összekapcsolásának magányos elméleti aktusait.

Megjegyzendő, Forrai is említi az Augustus-példázatot, ámde mint a nyelvújítás lehetetlenségét alátámasztó megfontolást (130), s nem mint a szabadság szükségszerűsége mellett szóló evidenciát. Továbbá az „önkéntes összekapcsoltság” elve is szóba kerül nála, de nem az egyszerű ideák, hanem az összetett ideák kapcsán (142). Márpedig Locke itt az *egyszerű* ideák és a hozzájuk kapcsolódó szavak önkéntes összekapcsoltságára gondol, ugyanis ezt még az egyes ideákra és szavakra speciálisan jellemző kapcsolatokat megelőzően tárgyalja. Azaz megállapításait mind az egyszerű, mind az általános, mind a kevert moduszok ideáira érvényesnek tekintette.

A III. könyv messze nagyobb részét kitevő, a tökéletlenségek kiküszöbölését szolgáló vizsgálatok vezérlő gondolata is a szó–idea párba állításának korlátlan szabadsága. Megállapítva a nyelvhasználatának kettős célját: (1) saját gondolataink feljegyzése, (2) közlése, ismételten leszögezi, hogy az előbbi esetében, amikor, „mondhatni, önmagunkkal beszélgetünk” az ember tetszőleges szót használhat, miután szavak és ideák kapcsolata teljességgel önkéntes, és – feltéve, hogy *ugyanahhoz az ideához ugyanazt a szót társítjuk* – nyelvhasználatunk nem szorul *tökéletesítésre* (III/IX/I).

Csak hogy épp az a kérdés: hogyan tudnánk biztosítani a szavak és ideák memoriális összetartozását – tudniillik azt, hogy ugyanarról a szóról mindig ugyanaz az idea jusson eszembe –, ha ennek kritériumát önkényesen szabályozzuk? Ijesztgethetjük az olvasót a postás Locke mumusával, a fenti érvek egyértelműen példázzák Locke eltökéltségét arra vonatkozóan, hogy kiküszöböljön minden olyan próbálkozást, amely a „titkos utalásokat” tenné meg a nyelvhasználat valódi céljává.

Ha nem szeretném Locke-ot olyan másodrendű gondolkodóvá degradálni, akin egy filozófiai óvodás is könnyen fogást talál (nem szeretném), számat kell adnom azokról a részekről, amelyek ellentmondanak a hagyományos értelmezéseknek. Locke valóban mondogat olyasmit, hogy: „Szavaikról [a beszélők] azt tételezik fel, hogy a velük társalgó többi ember elméjében levő ideáknak is a jegyei lennének. Máskülönben hiába beszélne nek, mégsem értethetnék meg magukat [...] vagyis két különböző nyelvet beszélne nek [...]” (III/III/IV). És többször is említi, hogy a köznapi használat [...] a szavak értelmét a mindennapos eszmecsere céljainak épp eléggé megfelelően szabályozza [...] (III/IX/VIII). Nem kevésbé problematikus a fentiekkel összhangba hozni találó megfigyelését a kevert moduszok tanulásáról – mármint, hogy először társas kontextusokban a hangalakjukat sajátítjuk el, s csak később tesszük őket szignifikánssá. Miután saját teremtményeink, neveltetésünk, korunk, anyanyelvünk, kultúránk különbözőségei miatt hajlamosak a széttartásra – Forrai ötletes fordulatával: „A szó a spárga, amely összeköti őket” (139).

E kitérés kísérletek látszatra ellentmondanak a szó–idea szükségszerűen önkényes összekapcsoltsága elvének. Komoly fejtörést azonban csak akkor okoznak, ha Locke elméletét *koherens*nek gondoljuk. Ez azonban nyelvfilozófiájára sem igaz. Például rögvest azután, hogy a szó–idea memoriális összekapcsoltságának önkényessége mellett érvel, azt állítja: „A köznapi használat a szavak értelmét a mindennapos eszmecsere céljainak épp eléggé megfelelően szabályozza [...]”. Ám a félreértés elkerülése végett haladéktalanul hozzáfűzi: ez arra már korántsem elegendő, hogy meghatározza, „valaki mely ideákhoz csatolja majd őket, ahhoz, hogy a *filozófiai beszédmódhoz* igazítsa őket [...]” (III/IX/VIII – kiemelés nem az eredetiben; lásd még XV, XXII). Azaz a *filozófiai* és a *mindennapi* használat közt fordított arányosság áll fenn: minél egzaktabb a jelentés, annál kevésbé alkalmas arra, hogy másokban ugyanazt az ideát ébressze fel. A mindennapi eszmecsere fenntartásához egy sokkal pongyolább jelentésfogalom is megteszi, mivelhogy „[...] a köznapi használat szabálynak nagyon bizonytalan szabály” (III/XI/XXV). Hasonló a helyzet a kevert moduszok kifejezésére szolgáló szavak megtanulására vonatkozó találó megfigyelésével is. Nagy *baj*, hogy előbb a szó hangalakját tanulják meg, és csak azután kapcsolják hozzá jelentést, mert „[í]gy [...] a rossz végén kezdik, először a szavakat tanulják meg, méghozzá tökéletesen, viszont amire őket alkalmazzák, a fogalmakat, utólag alkotják meg [...]” (III/XI/XXV). Ebből a perspektívából nézve egyáltalán nem tűnik fölöslegesnek a III. könyv mintegy kétharmadát kitevő, terjengős nyelvtökéletesítési program. Locke célja bevalottan az, hogy egyrészt felszámolja a béke (sic!) és az igazság útjában álló skolasztikus handabandát (vö. III/V/XVI; IX–X. fejezet szinte egésze),³⁶ másrészt, hogy a felületes eljárást – amely megengedi, hogy a kevert moduszokat tetszőleges egyszerű ideák töltsék ki – hosszú, türelmes és kitartó munkával korrigálja, és legalább közelít-

³⁶ Hahn, Carnap és Neurath (HAHN–CARNAP–NEURATH 1929) a Bécsi Kör programnyilatkozatának szerzői bizonyára mind a tíz ujjukat megnyalták volna, ha csak egy pillantást vetnek Locke némely elemzésre a IX. és a X. fejezetben. De nem tették, így Locke neve be sem került a nagy antimetafizikus elődök közé. Mellesleg Locke az őket frusztráló skolasztikus szóhasználat értelmetlenségének elemzését ott folytatta, ahol Hobbes abbahagyta.

se, a helyes – tehát a *filozófiai* – használathoz (IX/IV–XXI). Tulajdonképpen csak ebből a perspektívából válik érthetővé, hogy mi lenne a funkciója annak a – csupán töredék-ként felvázolt – programnak (IV/III/XVIII/b, stb.), amely az erkölcsnek a geometriával egyenrangú bizonyíthatóságát hirdeti meg, hiszen erkölcsi kifejezéseink mindenekelőtt kevert moduszokra vonatkoznak.

Nem érdemes a tanulságokkal hosszasan vesződni. Annyi látszik bizonyosnak, hogy Locke nyelvfilozófiája gyakran egymással rivalizáló elképzelések színtere. Ennek egyik motívuma bizonyára az, hogy a talaj, amin lábát megvetni igyekszik, még nem elég szilárd: biztonságra törekedvén több irányba is elindul.

Néhány szó a koherencia történeti kontextusáról. Ne felejtjük el, hogy Locke munkálkodása idején ez még egy újkeletű követelés. Nem tekinthetjük egy minden körülmények közt érvényes, „természetes” vagy „magától értetődő” kívánalomnak. Mindenekelőtt a szkepticizmus kihívására került be a rendszerépítés kívánalmi közé, és jó ideig tartott, mire érvényre jutott. Ékesszóló ellenpélda – a Locke-nak több vonatkozásban is előképül szolgáló – Bacon, aki kifejezetten *szemben áll* a koherencia igényével, minthogy egy elmélet zártságát inkább csak arra utaló jelnek tekinti, hogy nem képes megbirkózni a természet sokszínűségével. Descartes épp az *Elmélkedésekkel* szemben felhozott ellenvetések hatására kényszerült a rendszerében mutatkozó rések betömökésére,³⁷ azaz egy relatíve koherens elmélet kifejtésére. E tekintetben éles határ választja el Bacontól, de még akár Hobbéstól is, nem említve Bruno – udvariasan szólva is – zűrzavaros nézeteit. Kevesen akadtak az újkorban, akik ezen elvárásnak eleget tudtak tenni, és azok is igen magas árat fizettek érte. Ha név szerint kellene felsorolnom a koherenciát elsődleges feladatnak tekintő filozófusokat a környékről, bizony szegényes lista állna elő: talán Spinozát, Berkeleyt és Kantot említhetném. Locke-ot semmiképpen sem.

V.

Még az egységes Locke-kép támogatói sem tagadják, hogy az elsődleges/másodlagos minőségek megkülönböztetése afféle Eris almája: az interpretátorok közé vetve azon nyomban vizsályt kelt. A konfrontációk forrása nem pusztán az, amit Locke állít. A nézeteiről folytatott diszkusszió menthetetlenül összefonódik azzal, miként ítélik meg Leibniz, Berkeley és Hume ellenvetéseinek³⁸ érvényességét. De a filozófiatörténészek egyelőre még abban a kérdésben sem tudtak dűlőre jutni, hogy Locke liaisonja az elsődleges/másodlagos megkülönböztetéssel, mikor és kinek a hatására kezdődött.³⁹ Mielőtt elmerülnék a részletekben – kerülendő a látszatot, hogy folyvást neutrális kritikai észrevételek mögé bújok – illendő leszögezni: sem azt a módot, ahogy Locke bemutatja a distinkciót, sem magát a megkülönböztetést nem tartom megalapozottnak.

Ami a megkülönböztetés mellett felhozott filozófiai érveket és magyarázatokat illeti, az *Értekezés* bizony még sokadik olvasatra is zűrzavaros képet mutat. Például Locke különböző kontextusokban mást és mást sorol az elsődlegesek közé. Minden elisme-

³⁷ Descartes ugyan nem lelkesedett a tudományos vitáért – például morog Mersenne-nal, amiért Hobbesszal összehozta –, de kétségtelen, hogy ma kevésbé értenénk az *Elmélkedéseket* az *Ellenvetések* nélkül. Nem állítom, hogy Locke-ról leperegtek kortársai észrevételei, az újabb kiadások során néhányat tekintetbe is vett ezek közül, de sajnos nem eleget.

³⁸ LEIBNIZ 2005, 100–104; BERKELEY 2006, 10.–14.§; HUME 2006, 195, 224–229.

³⁹ Jelöltként többnyire Gassendit és Boyle-t említik, de például Davidson és Hornstein inkább Newton befolyását hangsúlyozza (DAVIDSON–HORNSTEIN 1984, 281–304). Forrai Boyle mellett áll ki. Másfelől az *Értekezés* Locke és Boyle együttműködése idején keletkezett első variánsa, a *Draft B* – ahogy Martha B. Bolton kimutatta – még nem tartalmazta a megkülönböztetést (BOLTON 1976, 305–316).

résem a szerzőé, aki igen jelentős energiákat fektet abba, hogy kiderítse, mi a logikája a különböző magyarázattípusoknak, mire vonatkoznak, és milyen viszonyban állnak egymással. Két fajsúlyosabb problémát említ meg ezek közül.

(a) Locke az elsődleges minőségek vagy tulajdonságok két fontos elhatároló jellemzőjét adja meg: elválaszthatatlanok maguktól a dolgoktól (II/VIII/IX), és észlelésüinktől függetlenül is jelen vannak bennük (II/VIII/XIII). Szövegeiből azonban nehéz kihámozni, *mi* az, ami elsődleges minőségekkel bír: a testek, vagy a testek megfigyelhetetlen összetevőiként feltételezett részecskék? Néhány minőség ugyanis nem értelmezhető az atomokra (szerkezet, számosság,⁴⁰ helyzet). Forrai az utóbbi évtizedekben előtérbe került korpuszkuláris értelmezésre és egy másik (leginkább a „típus–példány”-hoz hasonló) megkülönböztetésre támaszkodva próbál rendet rakni a szövegben. „Az 'elsődleges minőség' kifejezés különböző értelmei, [...] illetve listái, egyazon felfogás különböző aspektusainak felelnek meg.” De: „Ezt [...] másként kell kifejtelnünk akkor, ha a kétféle tulajdonság teljesen általános elhatárolására törekszünk, mint akkor, ha a kettő viszonyát egy konkrét példán illusztráljuk, s számít az is, hogy éppen makroszkopikus testekről vagy részecskékről beszélünk.” (155.) Azaz a szűkebb lista a részecskékre, a tágabb a makroszkopikus testekre vonatkozik.

(b) A kétfajta minőség *viszonyát* leíró részletek hitelesítéséhez azonban Forrai elemzései nem elégségesek. A felvezetésben Locke úgy jellemzi a másodlagosakat, mint amelyek az elsődlegesektől *függenek* („létrehozzák”, „előidézük”: II/VIII/X–XVII). A részecskék elsődleges minőségei egy meghatározott konstellációba kerülve – és a megfelelő érzékszerv közbenjárásával – egy bizonyos szín, íz, stb. ideáját hozzák létre. E feltételezés *igazolásához* azonban csak episztemológiai eszközök állnak rendelkezésre. Az atomok viszont nem megfigyelhetők. Ez még hagyján, hiszen ez a fajta ellenvetés bármely hasonló hipotézis igazolásakor felvethető. Az igazi problémát az jelenti, hogy Locke hivatkozási alapja, a *tapasztalat* bevallottan ellentmond annak, hogy ez függő viszony lenne. (1) „E [másodlagos] minőségeket eme testekben általában azonosnak gondolják a bennünk lévő ideákkal, az egyiket a másik tökéletes hasonmásának, mintegy tükörképének vélvén; és a legtöbb ember szerfölött különösnek ítélné, ha netán valaki mást állítana.” Ezért „[...] afelől jószerivel *lehetetlen meggyőzni* az embereket, hogy az édesség és a fehérség nincsen valóságosan jelen a mannában; [...]” (II/VIII/XVI – kiemelések nem az eredetiben; vö. még XXIV). Az ok nyilvánvaló: hőmérsékletnek, színnek, hangnak és íznek képtelenség az elsődlegeseket jellemző kiterjedést, tömörséget vagy – mondjuk – számosságot tulajdonítani. (2) Nem csak tapasztalataink nem támogatják ezt a visszavezetést, „[...] az ész sem tudja kimutatni, hogy a testek térfogatuk, alakjuk vagy mozgásuk révén miként hozhatnák létre az elmében a kék vagy a sárga, stb. ideáját” (II/VIII/XXV). A feladat tehát az, hogy bebizonyítsa: tapasztalataink és ésszerű megfontolásaink *ellenére* fenntartható, hogy az elsődlegesek hozzák létre a másodlagosakat.

És itt kezdődik a kínlódás. Locke-nak itt arról kellene meggyőznie olvasóját, hogy – feladva érzékszervei bizonyosságát – a világnak azt a képét fogadja el, amelyet a tudomány, pontosabban a korpuszkuláris elmélet nyújt.⁴¹ A célkitűzés súlyosságához képest azonban érvei könnyűnek találhatnának. Eseti felsorolásokkal (XVI–XXIII) azt igyekszik

⁴⁰ A számosságnak az elsődleges minőségek közti szerepeltetése rendkívül megdöbbenést kelt, hacsak nem hiszünk egy metafizikailag garantált platonikus világban (s Locke-nak nemigen lett volna ilyen miben hinni). A szerző azonban nem tér ki erre, s így én sem fészékelem elemzését.

⁴¹ Részletesebben lásd FARAGÓ-SZABÓ 2008, 87–88.

kimutatni, hogy a másodlagos minőségek *ugyanolyanok*, mint az érzetek (például a gyomorgörcs), utóbbiakról azonban egyetlen józan eszű ember sem gondolná, hogy magukban a dolgokban vannak, tehát analogonjaik, a hideg–meleg, a színek, stb. sem lehetnek a dolgokban. Az egymásnak ellentmondó észleletek alkalmazásával nem az a gondom, mint Forrainak – tudniillik, hogy körben forgónak látszik –, hanem az, hogy *túl sokat bizonyít*. Valóban abszurditás azt gondolni, hogy a fájdalom – akár csak diszpozícióként is – jelen van a belénk hatoló késben. Viszont érzetek analógiájára felfogni az említett minőségeket súlyos kategóriatévesztés. Zsibbadást vagy gyomorgörcsöt csak érző lényeknek tulajdoníthatunk, viszont hőmérsékletet, ízeletet, szagokat, stb. érzékeléssel nem felruházott dolgoknak is tulajdoníthatunk, és szoktunk is tulajdonítani.⁴² Az, hogy „Az ég kék”, közvetve persze arról is mond valamit, hogy ha épp észleli valaki, akkor milyennek látja, de még a „Vakítóan kék az ég” sem vonja maga után, hogy épp elvakít valakit. Zsigeri ellenérzésünk, tudniillik hogy „jószerivel lehetetlen meggyőzni az embereket, hogy az édesség, és a fehérség nincsen valóságosan jelen a mannában”, épp e kategóriatévesztést jeleníti meg.

Locke egyéb példáival (a sötétben a porfírnak nincs színe, stb.) sem megyünk sokra: ezekre alapozni a distinkciót valóban körben forgás volna. De tegyük fel, jók Locke érvei, azaz tévedünk, amikor a hőmérsékletet,⁴³ színt, vagy a másodlagos minőségek bármelyikét a dolgoknak tulajdonítjuk. Ebből azonban még mindig nem következik semmi a kétfajta minőség *viszonyára* vonatkozóan, az pedig végképp nem, hogy az elsődlegesek *hozzák létre* vagy *okozzák* a másodlagosakat. Locke szerint tudatlanságunk e téren orvosolhatatlan, mert „[...] nincsen semmi felfogható összefüggés az egyik és a másik között” (IV/III/XIII; lásd még XII). Forrai „rokonszenvező” értelmezése szerint – elfogadva Locke ideáink eredetére vonatkozó nézeteit – „[...] az autonóm másodlagos minőségek feltételezése meddő vagy éppenséggel értelmetlen” (158). Lehet. De abból, hogy meddő vagy értelmetlen *autonóm* másodlagos minőségeket feltételezni, még nem következik, amit Forrai megállapít, tudniillik hogy *más* minőségek váltják ki őket bennünk.

Miután az I/II elhatárolásban kulcsszerepe van, fussunk neki második körben is a hasonlóság-tézisnek. Forrai, megmentendő Locke álláspontját, a következőképpen érvel. (1) Nominalistaként elfogadhatatlannak találta a dolog és az elme közt fennálló arisztotelészi formaazonosság elvét. Egyetlen dolog sem lehet egyidejűleg egyszerre két helyen (az elmében és a dologban). Ezért a hasonlóság gyengébb elvéhez folyamodott, de azt is csak korlátozottan, az elsődlegesekre tartotta fenn.⁴⁴ (2) Ezt viszont nem érthette szó szerint, mert ez ahhoz az abszurditáshoz vezetne, hogy a kocka ideája leképezi a kocka alakját, és akkor Locke reprezentacionalista (utóbbiról már korábban, a II/4 (c)-ben volt szó). Tehát csak úgy értheti, ami nem kötelezi el a reprezentacionalizmus mellett: „[...] a sajátos ideáknak sajátos minőségek felelnek meg, pl. az alak ideájának valamilyen alak” (163). Miután a dolog mindig egyedi ez nem jelenthet mást, mint hogy a dologra hasonlító idea valamilyen típus.

Csakhogy (a) a típus–példány viszony nem hasonlósági viszony. Például a természeti fajtáknál a névleges lényeg alá történő besorolás alapját az egyedi létezők közti hasonlóság adja, az egyedek azonban egymásra, és nem a típusra hasonlítanak.

⁴² Talán Leibniz is erre utal a megkülönböztetés fenntarthatósága ellen szóló egyik passzusában (LEIBNIZ 2005, 102).

⁴³ A hőmérséklet státusza eléggé problematikus, hiszen Boyle munkássága révén már akkoriban is közismert volt a gázokra gyakorolt hatása. A magyarázat talán abban keresendő, hogy Newton mechanikájában a testeket jellemző tulajdonságok közt nincs szerepe.

⁴⁴ A szerző ebben Heyd (HEYD 1994) gondolatmenetét követi.

(b) Ez azzal a beláthatatlan (és elfogadhatatlan) következménnyel járna, hogy az észlelés során az egyedi testek egyedi minőségeit valamilyen nekik megfelelő általános ideával kellene összehasonlítani. (c) Ha el is tekintünk e nem csekély nehézségektől, még mindig nem látom át, Forrai kissé kényszeredett értelmezése miként védi meg Locke-ot a hasonlóság-érvtől. Nem is kell szkeptikusnak lennünk ahhoz, hogy felvessük: hogyan tudjuk (típus-)ideáinkat összevetni azzal, aminek az ideája anélkül, hogy egy tapasztalaton kívüli, (mondhatni isteni) látószögéből szemlélnénk az ideát és a dolgot egyszerre?

Ejtsünk néhány szót Berkeley ismert kritikájáról. Mondanom sem kell, hogy az ennek megalapozottságáról szóló vita – mint a viszonyokról szóló diszkussziók többsége – *lezáratlan*. A témáról szóló írások közt szép számmal fordulnak elő a Berkeley álláspontját támogató potentátok cikkei is, és – legalábbis Wilson szerint (WILSON 1982) – az egyetlen Mackie-t kivéve, senki sem akad, aki a Locke ideje óta lezajlott tudományos fejleményekben a distinkció alátámasztását látná.⁴⁵

Ahogy várható, Forrai megalapozatlannak találja Berkeley kritikáját, bár Locke észlelési igazolás-kísérleteivel szemben felhozott érveit nem kifogásolja – ezeket „valószínűleg igaznak” minősíti (162). Ugyanakkor megítélése szerint az érvelés folyamán (i) támaszkodik az absztrakcióval szemben felhozott – immár megcáfoltnak vélt – ellenvetéseire, továbbá (ii) azt sugallja, hogy már itt kikacsint a hírhedt *esse est percipi* elvre (161).

(i) Berkeleynek a másodlagos minőségek ellen felhozott első érve (*Alapelvek* 10.§) *nem ugyanaz*, mint ami a „Bevezetés” absztrakcióellenes érvei. Nem a „közös ismeretjegyek egy ideában történő összefoglalása” ellen irányul; csupán azt állítja, hogy abban, ami tapasztalatainkban megjelenik, az elsődlegesnek nevezett minőségeket lehetetlen leválasztani a másodlagosokról, és *ha* az utóbbiak az elmében vannak – ahogy Locke állítja –, akkor a velük egyesült elsődlegesek is ott találhatóak.

(ii) Sem ebből, sem a 14.§-ban megfogalmazott relativitás-érvből nem következik az *esse est percipi* elv. Mind Foucher, mind Bayle használja ezen érveket, mégsem következtetnek belőlük arra, hogy létezni annyi, mint észlelve lenni. Hume viszont már ismeri az *esse est percipi* elvét, és bár egyetértőleg (sőt dicsérőleg) idézi Berkeley említett érveit, mégsem fogadja el magát az elvet.

Többnyire persze nem is a most idézett *Alapelveket*, hanem az *Első párbeszéd* terjedelmes érveléssorozatát szokás ezzel a váddal illetni – bizony alaptalanul.⁴⁶ Berkeley itt csupán szemfülesen kihasználja Locke elhibázott érvét: ha a másodlagos minőségeket az érzetek analógiájára fogjuk fel, a fájdalmakra és zsidbadásokra (amelyek addig és csakis addig léteznek, amíg érzi őket valaki) triviálisan igaz *esse est percipi*, ugyanígy érvényes lesz – mondjuk – a színekre is.

Gyakori vád az is, hogy Berkeley nem mond túl sokat az elhatárolásban kulcsszerepet játszó korpuszkuális hipotézis magyarázó erejéről, miután érvelését makroszkopikus testekre fogalmazza meg. Ahogy Wilson említett cikkében kimutatta, ez tévedés (WILSON 1982, 24–26). Annyit azonban illendő hozzáfűzni, hogy Berkeley *indítékai* az atomizmus – egy hosszú távon sikeresnek bizonyult metafizikai hipotézis – lecserélésére egy – már rövid távon is sikertelennek mondható – másik metafizikai koncepció preferálásából erednek. Ez azonban *motivációját*, és nem az érveit illeti.

⁴⁵ Wilson (WILSON 1982) Mackie-re (MACKIE 1976, 7–28) utal. A Berkeley mellett voksoló szerzők közé tartozik még: STROUD 1980; BARNES 1940; WARNOCK 1969; DAVIDSON–HORNSTEIN 1984.

⁴⁶ Berkeley mellel ezen érvelést épp a szkeptikusokkal szemben fogalmazza meg (MARC-WOGAU 1968).

VI.

Ebben a szakaszban is testközelben maradunk. Forrai megkísérli szétszálazni az általános szubsztanciával kapcsolatos problémagubancot (166–181). Miután Locke szövege változatos kalandokra csábít, a szerző itt is újszerű értelmezéssel rukkol ki.⁴⁷ Először azonban nekidurálja magát, hogy tisztázza az általános szubsztancia különböző jelentéseit (166–169). Ez bizony filozófust próbáló feladat. Az értelmező helyzete döntően különbözik attól, amikor az ideát – amit Locke triviálisnak tart –, vagy a jelentést – amit jól megmagyarázhatónak tekint – kell megmagyaráznia, mivel az általános szubsztanciát Locke maga is „homályosnak”, alkalomadtán „zavarosnak” ítéli, amelyről gyerekesen beszélünk, minthogy „fogalmunk sincs róla, mi az” (II/XXIII/II). Akkor meg miért van szükség rá?

Locke az *általában vett szubsztancia* ideájának kérdését kronológiailag és logikailag is határozottan elválasztja a szubsztanciával kapcsolatban felmerülő minden egyéb kérdéstől. A szerzővel ellentétben úgy gondolom, hogy nem követel komolyabb intellektuális erőfeszítést elhatárolni őket a moduszok ideáitól sem, hiszen kézenfekvő, hogy az utóbbiak saját kreatúránk, míg az előbbiek nem azok.⁴⁸

Egyetértek Forraival abban, hogy Locke elsőként előterjesztett episztemológiai próbálkozása meglehetősen vérszegény, bár más indokból gondolom annak. Locke megfordítja a képletet; nyalábképzési szokásainkból kiindulva vezeti le az általában vett szubsztancia ideáját. *Készítést érzünk* arra, hogy a rendszeresen együtt járó ideákat együvé tartozónak véljük (II/XXIII/I). Előidézöik, a minőségek nem létezhetnek saját jogukon, s ezért „[...] *hozzászoktatjuk* magunkat ahhoz, hogy valamiféle szubsztrátumot tételezzünk föl, amely hordozza őket, s amelyből erednek; és ezt szubsztanciának nevezzük” (uo. – kiemelés nem az eredetiben). Nem véletlen persze, hogy ebben a bekezdésben elnagyoltan fogalmaz; eufémizmus e magragadhatatlan „valaminek” az ideáját akár „homályosnak”, vagy „zavarosnak” is titulálni. A II/XXXIII/XV-ben és a II/XXXI/XIII-ban azután el is szólja magát, amikor nem-létezőnek nevezi a szubsztancia ideáját. Ideákat vagy tapasztalatból szerzünk, vagy érzéki ideákból különféle módszerekkel szerkesztünk össze. Az általában vett szubsztancia ideájához ezek egyikével sem juthatunk el. A „Minek nevezzek?” kérdése sem aggasztja Locke-ot. A nevek egyrészt gyakorlati célokat szolgálnak: az együtt járó ideákoteg összefűzését (II/XXIII/I), s ezáltal az emlékezet és a nyelvi érintkezés támogatását, másrészt a „tökéletes sötétségbe burkolózó”, „ismeretlen hordozó” megnevezését (II/XXIII/II). Lendülünk hát túl az ismeretelméleti megközelítés kontingenciáján. A szubsztancia léte vagy nemléte Locke számára sokkal fontosabb annál, semhogy efféle esendő összefüggéstől tenné függővé.

Forrai a másik tradicionális értelmezést sem ítéli sokkal kecsagetőbbnek. Leibniztől eredezteti azt az értelmezést – házi használatra nevezzük nyelvi-logikai⁴⁹ kényszernek –, amely szerint *elvileg* lehetetlen, hogy a tulajdonságok hordozója maga tulajdon-

⁴⁷ Itt következő megjegyzéseimet némi vívódás után bocsátom közre. Érveim ugyanis nyitott kaput döngöttek: egy 2008-ban publikált írásában (FORRAI 2008a) a szerző a locke-i szubsztancia egy eltérő értelmezését adta elő. A könyvben képviselt álláspont viszont a jelenlegi Locke-értelmezések egyik uralkodó trendje, így az alábbiak talán mégsem csupán a levegőbe puffogatott észrevételek. A közbeeső idő rövidsége sajnos nem tette lehetővé, hogy érdemben reagáljak Forrai újabb értelmezésére.

⁴⁸ Még akkor sem, ha Hume ezt tekinti a szubsztancia bevezetése fő motívumának (HUME 2006, 34–35).

⁴⁹ A kifejezés kommentárt igényel. Forrai nem említi, hogy Leibniz ellenvetéseiben ez a fajta kényszer is szerepet játszana: „Miután megkülönböztettünk két dolgot a szubsztancián belül, a tulajdonítmányokat vagy *állítmányokat*, illetve ez *állítmányok* közös *alanyát* [...]” (LEIBNIZ 2005, 194 – kiemelések nem az eredetiben.)

ságokkal rendelkezzen, hiszen egyetlen funkciója épp e tulajdonságok alátámasztása (169). A „hordozás” vagy az „alátámasztás” itt egy olyan kéttagú relációt testesít meg, amelynek egyik eleméről nem tudhatunk meg semmit; ez a körülmény menti mondanónk szerénységét.

Az ellenérv egy szigorúbb változatának megfogalmazásában a kronológiai prioritás valójában Berkeleyt illeti meg Leibnizzel szemben. Az idegenkezűség mindkét oldalról kizárt⁵⁰ – fájdalom, Berkeley sem elemzi hosszabban az összefüggést, mint Leibniz, noha sokkal nagyobb nyomatókat helyez a probléma nyelvi oldalára:

„Abban a kijelentésben, hogy egy kocka kemény, kiterjedt és szögletes, a kocka szót úgy tekintik, mint ami olyan szubjektumot vagy szubsztanciát jelöl, amely különbözik a róla predikált és benne létező keménységtől, kiterjedéstől és alaktól. Ezt én nem tudom felfogni: számomra a kocka semmiben nem különbözik azoktól a dolgoktól, melyeket móduszainak vagy akcideneciáinak neveznek. És ha azt mondjuk, hogy a kocka kemény, kiterjedt és szögletes, akkor nem arról van szó, hogy e minőségeket egy tőlük különböző és őket hordozó szubjektumnak tulajdonítjuk, hanem csak arról, hogy kifejtjük a kocka szó jelentését.” (BERKELEY 2006, 49.§, 114–115.)⁵¹

Annyi mindenestre világos, hogy Berkeley a nyálábot tekinti a dolognak. Ellenvetésében ugyan keverednek a metafizikai és logikai-nyelvfilozófiai szempontok, megfogalmazásából erőltetés nélkül kivehető, hogy Locke szubsztancia-felfogását a szubjektum–predikátum szerkezetű mondatok működésének félreértésében látja. Abból, hogy nyelvünk *hogyan* tagolja a világot, semmi nem következik magára a világra vonatkozóan. Leibniz a filozófusok hallgatását sokatmondó hallgatásnak tekinti, sőt egyenesen megrója Locket azért, hogy ironizál a helyzeten (LEIBNIZ 2005, 194–195), Berkeley ellenben ezt a fajta omertát természetlennek tartja. Nincs *miről* hallgatni. Mikor Locke a „fenntartó” vagy a „hordozó” mibenléte után kutakodik, nem létproblémákat diszkutál, hanem egyszerűen elvétli a nyelv logikáját. Ezért engedheti meg magának azt a kihívó megjegyzést Berkeley, hogy „[...] szükségtelennek vélem *a posteriori* érvekkel megerősíteni azt, amit – ha nem tévedek – *a priori* kielégítően bizonyítottam [...]” (BERKELEY 2006, 21.§, 106).⁵²

A filozófiatörténeti hagyomány Hume-nak tulajdonítja a „következetes empirizmus” szemléletét, amely a már szubsztanciátlánított érzéki tapasztalatra épít. Hume, csupán egy oldallal a kritikáját követően, nagyrabecsülését fejezi ki Berkeleynek az általános ideákról adott bírálata miatt; de sajnos elfeledkezik megtoldani egy újabb köszönetnyilvánítással a szubsztancia felszámolására vonatkozó érveket illetően.⁵³ A tradíció persze egy fontos dologban helytálló: Berkeley nem áttalotta megtartani az elme szubsztancionális jellegét, Hume viszont – dacolva azzal, hogy így a személyes azo-
nosság is odavész – leszámolt vele, feladva ezzel a leckét az utókornak.

Most pedig lássuk a másik értelmezést. Forrai ahhoz az utóbbi évtizedekben kialakult interpretációs trendhez kapcsolódik, amely a korpuszkuális hipotézisre s a valóság-

⁵⁰ (1) Leibniz írása (LEIBNIZ 2005) Berkeley halála után jelent meg. (2) Leibniz ugyan olvasta Berkeleyt, de csak miután felhagyott a mű publikálásának gondolatával. Külön tanulmányt érdemelne érvelésük (de nem következtetések) olykor nüansznyi részletekre is kiterjedő hasonlósága, például a fentebbi paragrafus zárómondata, amely szerint minden szubjektum–predikátum szerkezetű kijelentés analitikus.

⁵¹ A Leibnizéhez hasonló szerkezetű ellenvetés található a 16–17.§-ban.

⁵² A kérdésről részletesebben lásd FARAGÓ-SZABÓ 2003. Nota bene, Forrai Gábor e cikkemhez fűzött megjegyzéseiben kételyeit fejezte ki álláspontomat illetően.

⁵³ Ezen érvei (HUME 2006, 34–35) ugyanis kivétel nélkül mind Berkeleytől származnak, sőt a lelki szubsztancia elleni érvei is hasonló logikai szerkezetet mutatnak.

gos lényeg és a szubsztancia közti hasonlóságra támaszkodik (171–178). Locke megfogalmazásainak némelyike megengedi a rokonítást; olykor olyan kifejezéseket használ, amelyek sejteni engedik, hogy az ismeretlen valami az alátámasztáson kívül más funkciót is betölt. Belőle „erednek” (*result*, II/XXIII/I) vagy „származnak” (*flow from*, II/XXIII/III) az ideák, sőt, kétszer az okságot is kapcsolatba hozza vele (II/XXIII/VI, III/VI/XXI). Szerencsére a szerző nem csupán e szövegekre alapoz, ugyanis ezek a részletek többféleképpen értelmezhetők.⁵⁴ Kétségtelen, hogy a valóságos lényeg és a szubsztancia között párhuzamosságok figyelhetők meg. Előbbiből „származnak” a fajták azon jellegzetességei, aminél fogva épp azok, amik (például arany, víz, ember). Ideánk e belső alkatról vagy szerkezetről [*internal constitution or frame*] éppúgy nincs, mint a szubsztanciáról: érzékszerveink nem elég élesek ahhoz, hogy kivegyük atomisztikus felépítésüket. Nem tudásunk mindkét esetben két viszonyban álló dolog egyik tagjának nem-ismerete; továbbá egyaránt okai egy bizonyos tulajdonságnyalábnak – feltéve, hogy Locke az „okozás” kategóriáját a szubsztancia és a minőségek viszonyára érti. Viszonyuk mégsem jellemezhető azonosságként. Forrai a következőképpen foglalja össze gondolatmenetét: „Az általános szubsztancia *bárm*i, ami *valamilyen* tulajdonságnyaláért felelős, a valóságos lényeg pedig az a *konkrét* valami, ami egy fajta tulajdonságait okozza.” (173.)

Nem állok egyedül azzal a nézetemmel, hogy egy ilyesfajta párhuzam nem egészen megalapozott, néhány következménye pedig problematikus.⁵⁵

(1) A legfontosabb különbség, hogy a szubsztancia *elvilég* megismerhetetlen. Locke ugyan pesszimiztán nyilatkozik a valóságos lényeg megismerhetőségéről, mindazonáltal ez – a szubsztanciáéval ellentétben – *nem elvi* természetű. Egy hosszas gondolat-kísérletben (II/XXII/XI–XIII) azt elemzi, hogy ha érzékszerveink hasonlatosak lennének a mikroszkóphoz, felfedezhetnénk a testek valós szerkezetét – igaz, nem találnánk meg az utat a piactérre vagy a tőzsdére (lásd még IV/III/XXV).

(2) A rokonság feltételezése azt vonná maga után, hogy a szubsztanciának is atomisztikus felépítésűnek kell lennie. Locke viszont egyáltalán nem beszél (nem is beszélhet) a szubsztancia szerkezetéről.

(3) Bár sem a szubsztanciát, sem a valóságos lényegét nem ismerhetjük meg, fel-tűnő különbség, hogy a szubsztancia minden dolog esetében *azonos*; viszont a valóságos lényegek különböző fajtájú dolgok esetén kivehetően különböznek. Nem *tudjuk*, miben áll valóságos lényegük, az arany és a higany belső alkata vagy szerkezete mégis különböző kell, hogy legyen.

(4) A dolgok valóságos lényege változásoknak van kitéve, sőt „nyilvánvalóan elpusztul, és velük együtt enyészik el” (III/III/IX), viszont egy folyton-folyvást változó szubsztancia nem lenne szubsztancia többé.

A szerző – Szabó Zoltán megoldási javaslatát követve (SZABÓ 2000) – nem-tudásunkat a szubsztancia esetében ahhoz a fajta relációs nem-tudáshoz hasonlítja, amit X-ről tudhatunk meg, ha csak azt tudjuk róla, hogy nő, jöllehet nem tudjuk, ki a felesége (179). A feleség ideáját valóban nem szerkeszthetjük meg ily módon, s így azt sem tudhatjuk,

⁵⁴ Forrait követve itt filológiai észrevételekkel kell bombáznom az olvasót. A szubsztancia minden említett előfordulásnál *ideákkal* és nem minőségekkel kapcsolatban szerepel. Forrai emiatt átértelmezi az egész XIII/I-et (Locke ideákról beszél, szubsztancia viszont – ha egyáltalán – legfeljebb minőséget okozhat; vö. 174.); továbbá az „ered” a „hordozással” együtt jelenik meg. Nem említi, hogy Locke a „származnak” kifejezést a XXIII/III-ban a „sajátos belső alkattal” hozza kapcsolatba, azaz itt mintha *azonosnak* tekintené a szubsztanciát a valóságos lényeggel.

⁵⁵ Az itt következőkben az alábbi szerzőkre támaszkodtam: MACKIE 1976, 76–83; ALEXANDER 1991, 183–218, főként a II. rész. Mind Mackie, mind Alexander részletesen érvel a Forrai álláspontját megalapozó Ayers–Mandelbaum-féle értelmezés ellen.

hogy „okos vagy buta, sem azt, hogy szőke vagy barna” (180). Ha ezt nem is, azt viszont tudhatjuk, hogy akivel a férj relációban áll, legalábbis egy élőlény, emlős, továbbá még azt is tudjuk róla, hogy akihez e kapcsolat fűzi – legalábbis az esetek nagyobb részében – nőnemű. Ez pedig – a „hordozó” üres metaforájához képest – kifejezetten árnyalt, tartalmas és sokoldalú ismeret. Ugyanezt mondhatjuk el az analógiaként említett másik esetről, a végtelen ideájáról⁵⁶ is. Szabó az idea megszerzési módjának hasonlóságára helyezi a hangsúlyt; az analógia azonban több ponton is sántít. Ideánk a végtelen számról egy számhoz (és nem Caesarhoz) lesz hasonló. A szubsztanciával ellentétben tehát sok mindent tudunk róla, éppúgy, mint a nem-ismert feleségről, így például nem csak azt, hogy szám, de azt is, hogy nagyobb, mint a sorban öt megelőző szám.

Ne kerüljessük a forró kását. A magam részéről inkább a Berkeley–Leibniz-féle értelmezéssel értek egyet. A rokonsági vagy párhuzamossági elméletek nyilvánvalóan nagy hátránnyal indulnak abban az interpretációs versenyben, amely a szubsztanciát illető – nem csekély terjedelmű – szarkasztikus megjegyzésekért folyik. Forrai szerint „[...] a kimondottan az idea megvilágítására szánt passzusokban semmi sem árulkodik kritikai szándékról” (168). Bizony több mint *szándék*, mikor Locke az állítólag kritikamentes passzusokban (II/XXIII/II) infantilisnek minősíti a szubsztanciával kapcsolatos szóhasználatunkat, és azután teljes hosszában még egyszer elmeséli az indiai filozófus történetét, akinek nem kellett volna egy elefántot, majd ennek megtartására teknősöket kitalálnia a Föld támasztékául, ha – mint az európaiaknak – eszébe jut a szubsztancia szó (II/XIII/XVII–XX). Ez a fajta ironia azonban igen jól harmonizál azzal a korábban „nyelvi-logikainak” elkeresztelt megközelítéssel, amely – ha a szubsztanciáról esik szó – némaságra kényszerít bennünket. Nyilván komikus, ha valaki lepecsételt szájjal próbál arról értekezni, amiről hallgatnia kellene.

Fontosnak tartom megválaszolni, hogy – ha a fentiekben vázolt rokonszenvező állásponttal nem rokonszenvezek –, mégis miért van szüksége Locke-nak a szubsztanciára, holott kevésbé passzol elméletének más részegységeihez? Óvatos sejtésként egy levegős hipotézist fogalmaznék meg. Mielőtt bárki szóvá tenné, magam hangsúlyozom: e hipotézis mellett sem szól textuális evidencia. Ennyiben viszont nem különbözik a párhuzamossági elmélettől.

Már többször szóba került, hogy Locke szerint az érzéki tudás epizodisztikus és nem diszpozicionális; amit a dolgokról érzékeimmel megtudhatok, csak addig és csak akkor *tudom*, amíg jelen vannak érzékeim előtt. „[H]a láttam, hogy egy olyan ideacsoport, melyet embernek szokás nevezni, egy perce még együtt létezett, most pedig már egyedül vagyok, akkor nem lehetek bizonyos arra nézvést, hogy az illető még most is létezik-e, minthogy nincsen *szükségszerű kapcsolat az ő egy perccel ezelőtti, illetve a mostani létezése között*; hisz ezer és egy módon szünhetett meg létezni azóta, hogy érzékeim tanúsították létezését.” (IV/XI/IX – kiemelés nem az eredetiben.) Amikor nincsenek jelen az ideákat kiváltó minőségek, folytonos létezésükre az *érzések felől* nézve nincs biztosítékunk. Mi garantálja akkor fennállásukat azon időszakokban, amikor nem érzékeljük őket? Berkeleyval és Hume-mal ellentétben Locke számára a kontinuitás-probléma nem centrális kérdés; az érzékelés abbamaradásával megszűnő világ víziója nem igazi alternatíva. Az általában vett szubsztancia viszont *per definitionem* nem észlelhető; ám éppen ezért képes – még ebben a formájában is – garantálni a létezés kontinuitását.

⁵⁶ Forrai hivatkozik Ayersre is, aki a képességet is ide sorolja. Erre azért nem térek ki, mert ez a példa nem illik a sorba, analógiaként aligha működik, különösen a fogalom locke-i használatának ellenmondásossága miatt.

VII.

Azok számára, akik végigolvasták a vitairatot nyilvánvaló (akik pedig a konklúzióhoz ugorva szeretik megspórolni az olvasást, röviden): céloom ebben az írásban szinte teljes egészében negatív. A szerző interpretációját elsősorban Locke szövegeire támaszkodva próbáltam kritizálni. Árukladó persze, hogy a könyv mely fejezeteiről *nem* írtam. Némelyikükről (7.2, 8) volna mondandóm, csak hogy ellenvetéseim túl tentatívák ahhoz, sem hogy kiérdemelnék az olvasó figyelmét. Másoknál (4.5, 7.3, 9, 10) a hallgatás részben az egyetértés jele.

Még akkor is méltánytalan a méltatás mellőzése egy hasonló fajsúlyú munka esetében, ha mások ezt megtették, és ha ettől – mint a könyv egyik szerkesztőjét – a jó ízlés visszatart. Ha egy mondatban kellene megfogalmaznom Forrai írásának legfontosabb értékét, ezt abban látom, hogy olvasóit a felvilágosodás egy idehaza indokolatlanul mellőzött gondolkodójának újraértékelésére készíti. De mondhatnék-e többet a könyv erényeiről, mint hogy felidézem azt a – magyar filozófiai életben példátlan – tényt, hogy egy mindenféle ideológiai és politikai felhangtól mentes, *elméleti* filozófiai problémákkal foglalkozó könyv hasonló intenzitású fogadtatásban részesül?

És reményeim szerint a történetnek még nincs vége.

IRODALOM

- ALEXANDER, Peter 1991. Locke on Substance-in-General I–II. In Richard Aschcraft (ed): *John Locke, Critical Assessments*. London: Routledge, 183–218.
- ALTRICHTER Ferenc 2008. Forrai, Locke és az innátizmus. *Világosság* 7–8, 166–190.
- AYERS, Michael, R. 1991. *Locke: Epistemology and Ontology*. Vol. I. London – New York: Routledge.
- BARNES, Winston H. F. 1940. Did Berkeley misunderstand Locke? *Mind* 49, 5–25.
- BERKELEY, George 2006. Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről. In uő: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. Szerk.: Altrichter Ferenc. Ford.: Fehér Márta. Budapest: L'Harmattan, 83–153.
- BERKELEY, George 2006. Hülasz és Philonousz három párbeszéde. In uő: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. Szerk.: Altrichter Ferenc. Ford.: Vámos Pál. Budapest: L'Harmattan, 153–231.
- BOLTON, Martha Brandt 1976. The Origins of Locke's Doctrine of Primary and Secondary Qualities. *Philosophical Quarterly* 26, 305–316.
- BOLTON, Martha Brandt 1983. Locke and Pyrrhonism: The Doctrine of Primary and Secondary Qualities. In Myles F. Burnyeat (ed): *The Sceptical Tradition*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 353–375.
- BOLTON, Martha Brandt 1992. The Epistemological Status of Ideas. Locke compared to Arnauld. *History of Philosophy Quarterly* 9/4, 409–424.
- BOROS Gábor 2005. A szerkesztő előszava. In Gottfried Wilhelm Leibniz: *Újabb értekezések az emberi értelemről*. Budapest: L'Harmattan, 9–17.
- CRONIN, Timothy 1966. *Objective Being in Descartes and Suarez*. Rome: Gregorian University Press.
- DEMETER Tamás 2002. *Az eszmék tipográfiája*. Budapest: Osiris.
- DAVIDSON, Arnold – HORNSTEIN, Norbert 1984. The Primary/secondary quality distinction: Berkeley, Locke and the foundations of corpuscularian science. *Dialogue: Canadian Philosophical Review* 23, 281–304.
- FARAGÓ-SZABÓ István 2005. *Az újkori szkepticizmus története*. Budapest: Áron.
- FARAGÓ-SZABÓ István 2003. Búcsú a szubsztanciától: Locke versus Berkeley. *Világosság* 11–12, 251–259.
- FARAGÓ-SZABÓ István 2008. A karteziánus kétely angolszász recepciója: Locke. *Világosság* 7–8, 77–93.
- FORRAI Gábor 2005. *A jelek tana: John Locke ismeretelmélete és metafizikája*. Budapest: L'Harmattan.

- FORRAI Gábor 2006. Válasz recenzienseimnek. *Magyar Filozófiai Szemle* 3–4, 391–401.
- FORRAI Gábor 2008a. Locke az általában vett szubsztanciáról. *Magyar Filozófiai Szemle* 1–2, 48–79.
- FORRAI Gábor 2008b. Válasz Altrichter Ferencnek. *Világosság* 9–10, 175–186.
- GALILEI, Galileo 1966. The Assayer. In Richard H. Popkin (ed): *The Philosophy of the 16th and 17th Centuries*. New York: The Free Press, 64–69.
- HAHN, Hans – CARNAP, Rudolf – NEURATH, Otto 1929. *Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis*. Veröffentlichung des Vereines Ernst Mach Heft I. Wien: Artur Wolf Verlag.
- HARRISON, John – LASLETT, Peter (eds) 1971. *The Library of John Locke*. Oxford: Clarendon Press.
- HEYD, Thomas 1994. Locke's Arguments for the Resemblances Thesis Revisited. *Locke's Newsletter* 25, 13–28.
- HUME, David 2006. *Értekezés az emberi természetről*. Ford.: Bence György. Budapest: Akadémiai.
- KELEMEN János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései*. Budapest: Kossuth – Akadémiai.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 2005. *Újabb értekezések az emberi értelemről*. Ford.: Boros Gábor et. al. Budapest: L'Harmattan.
- LOCKE, John 2003. *Értekezés az emberi értelemről*. Szerk.: Faragó-Szabó István. Ford.: Csordás Dávid – Vassányi Miklós. Budapest: Osiris.
- LOCKE, John 1812. An Examination of P. Malebranche Opinion, of seeing all Things in God. In uő: *The Works of John Locke*. Vol. IX. London.
- MACKIE, John Leslie 1976. *Problems from Locke*. Oxford: Clarendon.
- MÉDER Zsombor 2006. Locke-izű sűrítmény. *Magyar Filozófiai Szemle* 3–4, 367–383.
- MARC-WOGAU, Konrad 1958. The Argument from Illusion and Berkeley's Idealism. *Theoria* 24, 94–106.
- NEWMANN, Lex 2003. Review of George Pappas's Berkeley's Thought. *Philosophical Review* 111/2, 313–317.
- NEWMAN, Lex 2004. Locke on Sensitive Knowledge and the Veil of Perception – Four Misconceptions. *Pacific Philosophical Quarterly* 85, 273–300.
- NYÍRI Kristóf 1994. Írásbeliség és privátnyelv-argumentum. In uő: *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins, 100–116.
- O'NEIL, Brian E. 1974. *Epistemological Direct Realism in Descartes' Philosophy*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- PAPPAS, George Sotiros 1985. 'Abstract Ideas' and the 'esse est percipi' Thesis. *Hermathena* 139, 47–62.
- PAPPAS, George Sotiros 2000. *Berkeley's Thought*. Ithaca: Cornell University Press.
- PAPPAS, George Sotiros 2002. Abstract Ideas and the 'New Theory of Vision'. *British Journal for the History of Philosophy* 10/1, 55–70.
- POPKIN, Richard H. 1980. The High Road to Scepticism. In Richard A. Watson – James E. Force (eds): *The High Road to Scepticism*. San Diego: Austin Hill Press.
- ROBINSON, Howard 1986. Abstract ideas and the 'esse est percipi' thesis. *History of European Ideas* 7, 617–622.
- SCHMAL Dániel 2006. *Természettörvény és gondviselés*. Budapest: L'Harmattan.
- SEXTUS EMPIRICUS 1998. *A szkepticizmus alapvonalai*. In *Antik szkepticizmus*. Ford.: Lautner Péter. Budapest: Atlantisz, 171–375.
- STROLL, Avrum 1985. Two lines of Argumentation in Berkeley's *Principles*. *Hermathena* 139, 139–144.
- STROUD, Barry 1980. Berkeley vs Locke on primary qualities. *Philosophy* 55, 149–166.
- SWABEY, William Curtis 1933. Locke's Theory of Ideas. *Philosophical Review* 42, 573–593.
- SZABÓ Zoltán Gendler 1995. Berkeley's Triangle. *History of Philosophical Quarterly* 12, 41–63.
- SZABÓ Zoltán Gendler 2000. Locke on Supposing a Substratum. *Locke-Newsletter* 11–42 (2000-től *Locke's Studies*).
- TÖZSER János 2006. Miért érdemes a locke-i ideákat intencionális tartalmaknak tekinteni? *Magyar Filozófiai Szemle* 3–4, 391–401.
- WALMSLEY, Jonathan 1999. Locke on Abstraction: a response to Mr. Ayers. *British Journal for the History of Philosophy* 7/1, 123–134.
- WARNOCK, Geoffrey James 1969. *Berkeley*. London: Penguin.
- WITIGENSTEIN, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Ford.: Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz.
- WILSON, Margaret Dauler 1982. Did Berkeley completely misunderstood the primary-secondary quality distinction in Locke? In Colin M. Turbayne (ed): *Berkeley: Critical and Interpretative Essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 108–123.
- YOLTON, John 1984. *Perceptual Acquittance From Descartes to Reid*. Minneapolis: University of Minnesota Press.